

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра теорії і методики початкової освіти

На правах рукопису

ПАВЛОВИЧ СОФІЯ ОЛЕКСІВНА

**ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Спеціальність 013 Початкова освіта

Освітньо-професійна програма Початкова освіта

Робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

Науковий керівник:
ІОВХІМЧУК
НАТАЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА,
кандидат філологічних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № 5

засідання кафедри теорії та

методики початкової освіти

від 12 листопада 2024 р.

Завідувач кафедри

Проф. Пріма Р.М. _____

ЛУЦЬК – 2024

Анотація

Павлович С. О. Формування культури спілкування молодших школярів на уроках української мови.

Робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 013 Початкова освіта. Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2024.

У кваліфікаційній роботі теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено методику формування культури спілкування молодших школярів на уроках української мови; проаналізовано наукову літературу з досліджуваної проблеми з метою визначення сутності цієї проблеми та з'ясування теоретичних засад дослідження; розкрито зміст поняття «культура спілкування»; виявлено стан сформованості культури спілкування молодших школярів на уроках української мови; розроблено і впроваджено в шкільну практику систему вправ і завдань, що сприяє формуванню культури спілкування молодших школярів на уроках української мови, яка може використовуватися для створення методичних посібників, практичних занять із методики викладання української мови, теорії і практики розвитку мовлення.

Ключові слова: мова, мовлення, мовленнєвий етикет, культура спілкування.

Pavlovych S. Formation of communication culture of younger schoolchildren in Ukrainian language lessons.

Work for the second (master's) level of higher education in the specialty 013 Primary Education. Lesya Ukrainka Volyn National University. Lutsk, 2024.

The qualification work theoretically substantiates and experimentally tests the methodology of forming the culture of communication of junior schoolchildren in the Ukrainian language lessons; analyzes the scientific literature on the problem under study in order to determine the essence of this problem and clarify the theoretical foundations of the study; reveals the content of the concept of “culture of communication”; reveals the state of formation of the culture of communication of junior schoolchildren in the Ukrainian language lessons; develops and implements a system of exercises and tasks that promotes the formation of communication culture in school practice.

Keywords: language, speech, speech etiquette, culture of communication.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	
1.1. Формування культури спілкування молодших школярів як наукова проблема	8
1.2. Зміст поняття «культура спілкування»	10
1.3. Стан сформованості навичок культури спілкування в молодших школярів на уроках української мови	18
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНИЦЬКО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	
2.1. Обґрунтування та експериментальна перевірка методики формування культури спілкування молодших школярів на уроках української мови	31
2.2. Аналіз та результати дослідження	47
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	70
ДОДАТКИ	77

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний етап розвитку Нової української школи характеризується посиленням уваги до мовної освіти, потребою формування особистості, яка відзначалася б свідомим ставленням до рідної мови, мовленнєвою активністю на всіх етапах володіння мовою як засобом спілкування, пізнання і впливу, високою культурою спілкування в різних життєвих ситуаціях, індивідуальною манерою спілкування.

Важливим складником розвиненого мовлення школярів є мовленнєва культура, культура спілкування з дотримання мовленнєвого етикету. А знання властивостей мовленнєвого етикету, культури спілкування є актуальним на всіх етапах опанування школярами мовленнєвої грамотності. Особливого значення проблема культури спілкування набуває в початковій школі.

Уже в ранньому віці в дитині закладаються основи її культури, у тому числі і культури спілкування. Маючи певний досвід, людина протягом життя прагне до її підвищення. До цього її підштовхує бажання постійно відкривати для себе щось нове в довкіллі. Якщо культура спілкування закладена в людині з дитинства і стає нормою її життя, то вона буде проявлятися і в щоденних, і в екстремальних ситуаціях, тобто несвідомо.

Проблемі розвитку мовлення у навчально-виховному процесі надавали великого значення свого часу В. Сухомлинський, К. Ушинський. Означеній проблемі приділяли увагу у своїх працях Л. Айдарова, Л. Варзацька, М. Вашуленко, О. Горошкіна, Н. Грипас, Н. Дика, І. Зязюн, В. Каліш, В. Мельничайко, М. Пентилюк, Г. Сагач, І. Синиця, Л. Скуратівський, М. Стельмахович, О. Хорошковська, Г. Шелехова та ін. У їхньому науковому доробку наголошується на необхідності формування в школярів культури спілкування як складової успішного мовлення, містяться певні методичні рекомендації.

Терміном «культура спілкування» послуговувалися у своїх працях такі автори, як: В. Гозман, О. Добрович, В. Кан-Калик, Л. Петровська, Я. Радевич-Винницький, Л. Соловець, Т. Чмут та ін.

Аналіз педагогічної, методичної літератури, присвяченої проблемі мовленнєвого розвитку здобувачів початкової освіти, засвідчує, що науковці торкалися питань культури мовлення і розвитку мовленнєвих здібностей здобувачів початкової освіти. Для представників мовознавчої науки центральною стає постійна увага до питань народного світогляду, народної психології, поведінки людини як носія національного характеру (В. Жайворонок, Л. Мацько, В. Кононенко).

Актуальність і недостатня розробленість проблеми, її значення для вдосконалення освітнього процесу та задоволення вимог сучасного суспільства зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи: «Формування культури спілкування молодших школярів на уроках української мови» і вибору її для нашого дослідження.

Мета дослідження теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити методику формування культури спілкування молодших школярів на уроках української мови.

Мета дослідження потребує розв'язання таких **завдань**:

1. Проаналізувати наукову літературу з досліджуваної проблеми з метою визначення сутності цієї проблеми та з'ясування теоретичних засад дослідження.

2. Розкрити зміст поняття «культура спілкування».

3. Виявити стан сформованості культури спілкування молодших школярів на уроках української мови.

4. Розробити та експериментально перевірити методику формування культури спілкування молодших школярів на уроках української мови.

Об'єкт дослідження – процес навчання української мови в початковій школі.

Предмет дослідження – методика формування культури спілкування молодших школярів на уроках української мови.

Для розв'язання поставлених завдань використовувалися такі **методи** дослідження: **теоретичні**: аналіз і синтез психолого-педагогічної, лінгвістичної і методичної літератури з проблеми дослідження з метою обґрунтування методики формування культури спілкування в молодших школярів на уроках української мови; визначення рівнів і розроблення критеріїв володіння культурою спілкування; **емпіричні**: педагогічні спостереження за освітнім процесом й аналіз уроків української мови з метою визначення недоліків мовленнєвих труднощів, з якими стикаються молодші школярі під час спілкування в усній та письмовій формах; аналіз здобувачів початкової освітиських робіт, усних та письмових відповідей реципієнтів для виявлення знань молодших школярів про культуру спілкування і рівня практичних умінь і навичок; бесіди з учителями та здобувачами початкової освіти з метою з'ясування шляхів підвищення рівня сформованості культури спілкування молодших школярів; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний етапи); кількісний і якісний аналіз здобутих результатів для визначення ефективності пропонованої методики.

Експериментальна база дослідження – Опорний заклад загальної середньої освіти «Камінь-Каширський ліцей № 1 ім. Євгена Шабліовського» Камінь-Каширської міської ради Волинської області.

Елементи наукової новизни та теоретична значущість дослідження полягають у тому, що: створено й експериментально перевірено педагогічні умови формування культури спілкування молодших школярів на уроках української мови з урахуванням комунікативно-діяльнісного, особистісно зорієнтованого і соціокультурного підходів; розкрито зміст поняття «культура спілкування»; удосконалено прийоми, форми і засоби роботи з формування культури спілкування; подальшого розвитку набула робота з навичок говоріння молодших школярів, реалізація яких забезпечує підвищення рівня їх культури спілкування.

Практичне значення дослідження визначається спрямованістю на підвищення рівня культури спілкування молодших школярів. Розроблено і впроваджено в шкільну практику систему вправ і завдань, що сприяє формуванню культури спілкування молодших школярів на уроках української мови, яка може використовуватися для створення методичних посібників, практичних занять із методики викладання української мови, теорії і практики розвитку мовлення.

Апробація і впровадження результатів дослідження здійснювались у процесі навчальної роботи в Опорному закладі загальної середньої освіти «Камінь-Каширський ліцей № 1 ім. Євгена Шабліовського» Камінь-Каширської міської ради Волинської області. Основні положення магістерської роботи були викладені в повідомленнях на студентській науковій конференції Волинського національного університету імені Лесі Українки; доповідалися та обговорювалися на засіданні кафедри теорії та методики початкової освіти Волинського національного університету імені Лесі Українки; в науковій публікації: Павлович С.О. Основні аспекти формування культури спілкування молодших школярів. *Теоретико-практичні аспекти розвитку науки, освіти, технологій і суспільства*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Кременчук, 10 серпня 2024 р.). Кременчук: ЦФЕНД, 2024. С. 9-11.

Структура дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (88 найменувань), додатків (А, Б,) і становить 85 сторінок друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1.1.Формування культури спілкування молодших школярів як наукова проблема

Формування культури спілкування у молодших школярів є однією з актуальних проблем сучасної педагогіки та психології. Спілкування як засіб взаємодії людей має важливе значення для соціалізації дитини, її особистісного розвитку, адаптації в суспільстві. Зокрема, у молодшому шкільному віці формуються основи особистісної культури, соціальних навичок, морально-етичних цінностей, які залишаються з людиною протягом усього життя. Ця тема набула широкого наукового резонансу, оскільки саме в цей період розвитку дитина вчиться взаємодіяти з однолітками, дорослими, формує своє ставлення до себе та оточуючих.

Молодший шкільний вік є періодом активного психосоціального розвитку, коли діти починають усвідомлювати себе як частину соціуму. За дослідженнями психолога Г. С. Костюка, діти цього віку відзначаються підвищеною чутливістю до впливу соціального середовища, вони прагнуть до спілкування, групових форм діяльності [34, с. 4]. Вони активно опановують нові соціальні ролі, навчаються співпрацювати, розв'язувати конфлікти, що сприяє їх соціалізації.

Комунікативні навички молодших школярів можна розвивати через залучення їх до різноманітних видів діяльності, які сприяють формуванню соціальних компетенцій [58, с. 27]. Розвиток умінь слухати, висловлювати свою думку, вести діалог має відбуватися не лише під час уроків, але й у позаурочний час.

Ефективне формування культури спілкування у молодших школярів потребує створення сприятливих педагогічних умов. Як підкреслює О. Я. Савченко, важливими є такі фактори, як організація дружньої та

підтримуючої атмосфери в класі, застосування інтерактивних методів навчання, а також врахування індивідуальних особливостей кожної дитини [67, с. 36]. Дослідниця звертає увагу на те, що позитивний емоційний клімат у класі сприяє розвитку емпатії та здатності до співчуття, що є важливими складовими комунікативної культури.

Важливо використання інтерактивних методів навчання, таких як групові проекти, дискусії, ігри, які сприяють розвитку комунікативних умінь та навичок. Вона підкреслює, що інтерактивні методи дозволяють молодшим школярам відчувати себе активними учасниками навчального процесу, розвивають ініціативність, критичне мислення та вміння працювати в команді [11, с. 7].

Значну роль у формуванні комунікативної культури відіграють також позашкільні форми роботи, такі як гуртки, секції, театральні студії, які допомагають дітям розвивати свої комунікативні здібності в неформальних умовах. Це дає можливість практикувати навички спілкування в різних соціальних контекстах, що є важливим для гармонійного розвитку особистості.

Використання цифрових технологій також стає важливим аспектом розвитку культури спілкування. Як зазначає Л. В. Морозова, інтеграція інформаційно-комунікаційних технологій у навчальний процес сприяє розвитку навичок медіа-грамотності та цифрової етики серед молодших школярів [49, с. 35]. Морозова підкреслює, що використання цифрових інструментів (такі як інтерактивні дошки, онлайн-платформи для навчання) допомагає дітям не лише засвоювати навчальний матеріал, але й розвивати навички ефективної комунікації в цифровому середовищі.

З переходом до цифрового суспільства, молодші школярі все частіше взаємодіють у віртуальному середовищі, що вимагає розвитку нових форм комунікативної культури. За даними досліджень П. О. Литвиненка, віртуальне спілкування може як сприяти розвитку комунікативних навичок, так і створювати виклики, пов'язані з цифровою безпекою та етичним використанням інформації [41, с. 89]. Литвиненко підкреслює, що сучасні

педагоги повинні враховувати вплив цифрових технологій на комунікативну культуру та адаптувати навчальні програми відповідно до цих змін.

Формування культури спілкування у молодших школярів є багатогранною науковою проблемою, яка вимагає комплексного підходу до її вирішення. Сучасні дослідження підтверджують, що саме в молодшому шкільному віці відбувається інтенсивний розвиток комунікативних умінь та соціальних навичок, що закладає основу для подальшого успішного соціального функціонування дитини. Тому важливо створювати такі педагогічні умови, які сприятимуть всебічному розвитку комунікативної культури молодших школярів.

Таким чином, сучасні дослідження культури спілкування молодших школярів підтверджують важливість комплексного підходу до розвитку комунікативних навичок. Важливо поєднувати традиційні методи навчання з інтерактивними та цифровими технологіями для створення сприятливого середовища, яке стимулює розвиток культури спілкування. Формування цих навичок у молодшому шкільному віці є ключовим фактором успішної соціалізації, розвитку емоційного інтелекту та адаптації дитини у сучасному інформаційному суспільстві.

1.2. Зміст поняття «культура спілкування»

Найважливішою сферою людських стосунків є спілкування, у якому виявляється найперша соціальна потреба людини – потреба в іншій людині. Люди часто об'єднуються заради спілкування – «єдиної розкоші, що гідна людини» (за словами Антуана де Сент-Екзюпері) для обміну думками, враженнями, почуттями. У спілкуванні особа є об'єктом (суб'єктом) комунікативної взаємодії. Саме ця спрямованість на іншу людину надає етикетові комунікативного сенсу, однак для досягнення гармонії у спілкуванні необхідне культурне спілкування.

Для створення нашої методики важливим є з'ясування суті поняття «культура спілкування»: розуміння спільного і різниці між поняттями *мова і мовлення, культура мови і культура мовлення, культура поведінки, мовний*

етикет і мовленнєвий етикет, етикет спілкування і культура спілкування. Тому розглянемо характерні ознаки кожного з них.

Відомо, що *мова* – це система засобів спілкування, яка існує у свідомості носіїв. «Мова – явище соціальне. У повному обсязі вона може існувати тільки у спільноті людей» [14, с.14].

Мова також незалежна від обставин спілкування. Свою комунікативну та інші функції мова реалізовує лише через *мовлення*, під яким розуміють сам процес говоріння і його результати. «Мовлення, – як зауважує О. Сербенська, – активне, динамічне, є виявом вільної творчої діяльності індивіда, відображає його компетенцію. Мовлення конкретне, має певну мету, зумовлене ситуативно, у ньому можливі елементи випадкового. Це – конкретне говоріння, яке відбувається у часі і має звукову чи письмову форму» [69, с.20].

У кожної людини мовлення індивідуальне, проте, на думку М. Кочергана, воно не настільки відрізняється, щоб заважати взаєморозумінню. Усі людські зразки мовлення, узяті в сукупності, це і є їхня мова в різних реалізаціях [36, с.12]. Однак основна мета співрозмовників полягає не в тому, щоб відтворювати мову й демонструвати свої мовленнєві здібності, а щоб передати інформацію, обмінятися нею чи вплинути на інших учасників комунікативного акту.

Отже, *мова* – це система засобів спілкування, за якою створюється мовне повідомлення, це сукупність правил, за якими будується мовлення, а *мовлення* – це використання цих правил і засобів мови окремими людьми під час спілкування.

Мовна культура загалом – поняття дуже широке й багатогранне [55, с.8-17]. Ми зосередимо увагу лише на аспектах, пов'язаних з гармонійними міжособистісними стосунками, і які мають відношення до культури спілкування.

Культура мови – це володіння нормами літературної мови, уміння користуватися її виражальними засобами у різних умовах спілкування відповідно до мети і змісту мовлення. Крім цього, як зазначає І. Кочан, «вона

передбачає смислову точність, багатство і різноманітність словника, логічну послідовність, чіткість, художню виразність тощо» [35, с.9].

На думку М. Волощак, Н. Захлюпаної, І. Кочан, О. Сербенської, поняття «мовна культура» містить такі аспекти:

1) ступінь ознайомлення суспільства з мовними нормами, уміння свідомо використовувати нормативні форми й вислови, критично ставитися до порушених норм, здатність висловлювати думку ясно, стисло, зрозуміло;

2) діяльність, яка має на меті піднесення рівня знань про мову, їх пропаганду і закріплення мовних норм;

3) лексико-фразеологічну, граматичну, орфоепічну, орфографічну внормованість, тобто вживання слів, їх форм, звуків, синтаксичних конструкцій відповідно до усталених норм, усунення мовних помилок, невиправданих запозичень, невдалих неологізмів та ін.;

4) естетику мови, тобто здатність відчувати її красу, вишуканість, довершеність [69, с.66; 35, с.71].

За словником-довідником з української лінгводидактики, *культура мовлення* – це дотримання літературних норм вимови, слововживання, побудови словосполучень, речень, текстів; нормативність усного і писемного мовлення, що виражається в її правильності, точності, ясності, чистоті, логічності, доречності, виразності, а також у різноманітності граматичних конструкцій, багатстві словника, дотриманні в писемному мовленні орфографічних і пунктуаційних норм [71, с.77].

Як бачимо, поняття «культура мови» і «культура мовлення» у визначеннях мовознавців певною мірою ототожнюються. Отже, зазначимо, що *культура мови* – це володіння нормами літературної мови, а *культура мовлення* – це використання цих норм в усній і письмовій формах мовлення для досягнення мети спілкування.

Сьогодні одним із принципів перебудови навчання у школі є принцип діалогізації педагогічної взаємодії. Діалогічне спілкування дає змогу досягнути глибшого взаєморозуміння і саморозкриття співрозмовників.

Діалогічна взаємодія – це особистісно рівноправні позиції, де домінують мотиви самоактуалізації й саморозвитку співрозмовників.

Високий рівень культури спілкування передбачає знання особистісних якостей адресата й адресанта і врахування їх у конкретних ситуаціях відповідно до моральних правил і норм. Звичайно, уміння переконувати залежить не лише від особистості адресата, а й від уміння будувати власне висловлювання.

Культура усного і писемного мовлення тісно пов'язана з мовленнєвим етикетом, яким обумовлені правила ввічливості під час людського спілкування. *Отже, культура мовленнєвого спілкування* – не просто результат удалого вибору його ефективних стратегій і тактик, в основі яких лежать гуманістичні комунікативні настанови, знання і вміння, а й наслідок вдалого конструювання повідомлень, говоріння й слухання. Це реалізація в єдності правил спілкування, мови і мовленнєвого етикету [32].

Культура поведінки об'єднує внутрішню культуру людини й зовнішні прояви цієї культури: це правила спілкування з людьми й поведінки в офіційній сфері спілкування, це культура побуту й побутове спілкування, естетичні смаки та ін. З поняттям культура поведінки тісно пов'язане поняття *етикет* – це вироблені в суспільстві форми поведінки члена цього суспільства; порушення правил етикету сприймається членами суспільства як відступ від його норм [7, с.12].

Культура поведінки й культура мовлення є певними частинами єдиного цілого і мають змогу виявлятися через *формули етикету* у відповідних ситуаціях спілкування.

У науковій літературі розрізняють *етикет* у його широкому і вузькому розумінні. На думку В. Шеломенцева, етикет – це сукупність правил поведінки, які регулюють зовнішній вияв людських взаємин, поведінку в громадських місцях, манери і одяг [88, с.322].

Етикет – це складна система знаків, які вказують у процесі спілкування на ставлення до іншої людини – співрозмовника, його оцінку і водночас на самооцінку [12, с.4-5].

Зупинимося на розгляді понять: *мовний етикет*, *мовленнєвий етикет*, *етикет спілкування*, оскільки учені розрізняють їх як близькі, але не однакові за обсягом і змістом поняття.

Так, А. Коваль, розглядає *мовний етикет* як систему ритуалів і сукупність словесних формул, які вживаються з метою встановлення контакту й підтримки доброзичливої тональності спілкування: «щоб етикетні формули діяли, мало їх знати, треба ще бути вихованим, тактовним і доброзичливим» [33, с.12].

Я. Радевич-Винницький зазначає, що мовний етикет – «це функціональна підсистема мови зі своїм набором знаків (слів, стереотипних фраз) і граматиною (правилами поєднання знаків). Кожен знак цієї підсистеми має свою значеннєву й етикетну вартість, яка впливає з його співвіднесеності з іншими знаками» [65, с.33].

За словами М. Стельмаховича, мовний етикет – це «національний кодекс словесної добропристойності» [74, с.14], а також він є невід'ємною частиною культури взаємин у спілкуванні, соціальної культури загалом. Отже, мовний етикет моделює поведінку людини, тому що містить спектр формул привернення уваги до встановлення контакту (знайомств, побажань, прощань тощо), спонукаючи людину у певній ситуації поводитися відповідним чином.

Зупинимося на тому, як розглядається мовознавцями *мовленнєвий етикет*.

С. Богдан, В. Кононенко, В. Русанівський, В. Шеломенцев під *мовленнєвим етикетом* розуміють мікросистему національно-специфічних сталих форм спілкування, прийнятих суспільством для встановлення, підтримки і припинення контакту в потрібній тональності. Мовленнєвий етикет орієнтує на ті правила мовлення, за допомогою яких досягається ефективне спілкування.

На думку М. Пентилюк, М. Стельмаховича, Н. Формановської *мовленнєвий етикет* – це система стандартних словесних формул, уживаних у

ситуаціях, які весь час повторюються у повсякденні: вітання, прощання, побажання, запрошення тощо. Ці формули у процесі мовлення не створюються, а відтворюються, що значно полегшує мовлення. Мовцеві немає потреби щоразу вигадувати щось нове – він просто використовує готові словесні формули у певній ситуації.

Правила мовленнєвого етикету залежать від конкретних ситуацій, до яких відносять знайомство, вітання, прощання, вибачення, прохання, поздоровлення, запрошення, пропозицію, пораду, згоду, відмову, співчуття, комплімент, схвалення.

Найголовніші *вимоги мовленнєвого етикету* – ввічливість, уважність, чемність, стриманість співрозмовників, які засвоюються з дитинства й користуються ними протягом усього життя. Це має бути нормою поведінки кожного.

Таким чином, мовний етикет – це сукупність словесних формул, набір засобів вираження, а *мовленнєвий етикет* – це використання цих словесних формул, вибір засобів для реалізації. *Дотримання мовленнєвого етикету* – це застосування мовного етикету у відповідних ситуаціях спілкування. «Між ідеальним мовним етикетом і реальним мовленнєвим етикетом конкретної людини не може бути повного паралелізму. Реалізація мовного етикету в мовленні завжди несе інформацію про мовця – його знання, уміння, уподобання тощо. Якщо немає потреби розрізняти чи протиставляти явища мовного і мовленнєвого етикету, їх можна розглядати як єдиний феномен – *лінгвоетикет*» [23, с.35].

Як зазначає Я. Радевич-Винницький, *спілкувальний етикет* – це «етикетне використання мовних і позамовних засобів спілкування» [65, с.36]. Тому важливим для нашого дослідження є *висновок*, що *спілкувальний етикет* *вбирає в себе і лінгвоетикет (мовний і мовленнєвий), і невербальний комунікативний етикет*. Таке спілкування потребує високого рівня свідомості і творчої активності щодо використання вербальних і невербальних засобів, що спонукає до досконалих знань й умінь доречного застосування їх у відповідних комунікативних ситуаціях.

Т. Чмут зазначає, що найчастіше в житті *культура поведінки, культура мовлення і культура спілкування* виступають у єдності. Однак зауважує, що людина, ввічливо та доброзичливо звертаючись до інших, може вживати слова не відповідно до правил спілкування. Іноді її дії ніби і відповідають нормам поведінки, прийнятими у певному суспільстві, але мати успішні комунікативні стосунки з іншими вона не може [83, с.49].

Вважаємо, що *культура спілкування* є складовою частиною культури людини в цілому і має три компоненти: *психологічний* (здатність розпізнавати психологічні настрої співрозмовника, адекватно реагувати на його поведінку), *моральний* (поєднання моральної свідомості і відповідної культури поведінки у необхідних життєвих ситуаціях) і *мовленнєвий* (дотримання культури мовлення, мовленнєвого етикету у щоденних ситуаціях спілкування).

Для культури спілкування характерні *певні норми*, які окреслюють правила спілкування людей у тій чи іншій ситуації і визначаються станом суспільства, його традиціями, національною своєрідністю, загальнолюдськими цінностями.

Культура спілкування українців тісно пов'язана з їхньою ментальністю. Тому в мовленнєвому етикеті простежуються такі риси, як пошана до батьків, жінки, делікатність у висловленнях і поведінці, емоційність, демократизм, естетизм, співчутливість, щирість, доброзичливість, набожність тощо. Це спостерігається у розвитку не лише людини зокрема, а й української сім'ї у цілому. Так, про доброзичливість українців свідчить ціла низка формул вітання і побажання (*доброго ранку, добридень, на добраніч, доброго здоров'я*), про гостинність свідчать інші етикетні вислови (*гостинно просимо, частуйтеся, пригोщайтесь, будьте як у себе вдома*), емоційність та естетизм виражаються у зменшувально-пестливих суфіксах етикетних слів звертання (*як здоров'ячко, кумонько моя, голубонько люба, подружечко єдина*), індивідуалізм простежується в повазі до кожного члена родини, наприклад, під час звертання: і до малого, і до старого (*господине дорога, пане господарю, дівчинонько гожа, парубче гречний*) тощо.

Про значення моральності спілкування для українців (зокрема, про бажання добра) наголошував і відомий педагог В. Сухомлинський: «Уміння відчувати, по-хорошому бачити людей – не тільки показник етичної культури, а й результат внутрішньої духовної роботи. Добрі побажання живуть у душі того, хто вмiє віддавати сили своєї душі іншим людям» [75, с.191].

Як зазначає М. Стельмахович, «український мовленнєвий етикет – явище прогресивне й суто національне, бо належить рідній (материнській) мові та відображає національний характер українця, його ментальність – склад розуму, самобутній спосіб мислення й світосприйняття» [74, с.14].

Звісно, з часів Володимира Мономаха і його «Повчання» (*«Не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові», «При старших годиться мовчати, премудрих слухати», «Не проминути ніколи людину, не привітавши її, і добре слово не мовивши», «Бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати», «Найбільше поважайте гостя, звідки б він не прийшов, і ким би він не був», «Старших поважайте, як батька свого, а молодих, як рівню собі», «Більше всього гордощів не майте ні в серці своєму, ні в розумі»*) і до сучасного прогресу з мобільним телефоном (виробленими правилами культури спілкування як усним видом спілкування), мережею Інтернет (культура спілкування в мережі як письмова форма спілкування) багато чого змінилось і в культурі спілкування українців. Однак основа культури спілкування українців незмінна – це збереження доброзичливих стосунків між людьми, утвердження толерантності.

Рівень культури спілкування залежить і від якостей самої особистості. Щоб спілкування було справді глибоким і успішним, необхідно, крім знань про спілкування, певних умінь і навичок, мати у першу чергу «комунікативно-гуманістичну настанову на спілкування, налаштування на людину як на найвищу цінність» [21, с.148].

Таким чином, розглянувши поняття «культура спілкування» і його складові: мова і мовлення, культура мови і культура мовлення, мовний етикет і мовленнєвий етикет, спілкувальний етикет, культура поведінки, доходимо висновків, що ті мовці, які хочуть мати успіх у спілкуванні, тобто в

досягненні життєвої мети і завдань, повинні відчувати потребу етикетно-мовного самовдосконалення. Для цього потрібно контролювати свою поведінку під час спілкування, моделювати її для передбачуваних ситуацій, аналізувати реакції співрозмовника і свої власні враження, знаходити оптимальні способи використання вербальних і невербальних засобів, обмірковувати свої успіхи й помилки, постійно прагнути до кращого результату.

1.3. Стан роботи з формування культури спілкування молодших школярів на уроках української мови

Для розроблення педагогічних умов формування вмінь культури спілкування нами з'ясовано стан цієї проблеми в шкільній практиці.

З цією метою визначено низку завдань, що дадуть змогу окреслити проблеми, які виникають під час формування вмінь культури спілкування:

- здійснити аналіз чинних програм з української мови щодо визначення співвідношення вимог програми до рівня вмінь молодших школярів та обсягу часу на формування цих умінь, наявності чітких рекомендацій щодо формування вмінь культури спілкування;
- виявити труднощі, які виникають у вчителів під час формування культури спілкування в здобувачів початкової освіти;
- дослідити і висвітлити рівень володіння молодшими школярами означеними вміннями.

Для створення системи роботи з формування культури спілкування молодших школярів, з метою вирішення завдань, пов'язаних з організацією розвитку в дітей вмінь і навичок культурного спілкування, виникла необхідність з'ясувати рівень володіння здобувачами початкової освіти зазначеними вміннями.

З цією метою проводилися констатувальні зрізи у 4 класах на базі Опорного закладу загальної середньої освіти «Камінь-Каширський ліцей № 1 ім. Євгена Шабліовського» Камінь-Каширської міської ради Волинської області.

Мета і завдання констатувального зрізу:

- визначити рівень знань етичних норм спілкування, умінь і навичок доречного використання формул мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування, запропонувавши молодшим школярам низку завдань;
- встановити рівень сформованості умінь здобувачів початкової освіти користуватися формулами мовленнєвого етикету в повсякденному спілкуванні;
- з'ясувати рівень знань здобувачів початкової освіти щодо етикету спілкування під час побудови діалогічного і монологічного висловлювань;
- виявити і проаналізувати типові помилки, що виникають під час спілкування, створення усних і письмових висловлювань.

Під час констатувальних зрізів молодшим школярам було запропоновано такі завдання:

1. Написати лист батькові чи матері, братові чи сестрі, шкільній подрузі чи другові, класному керівникові. Назвати, які формули спілкувального етикету використали. Пояснити, яке значення для ефективного спілкування має почерк адресата. Пояснити значення запропонованих слів Л.Костенко.

2. Скласти діалог за описаними ситуаціями, висловлюючи при цьому невпевненість, радість і т. ін. та використовуючи запропоновані вставні слова. У бесіді використати формули мовленнєвого етикету. Пояснити різницю між варіантами запропонованої телефонної розмови.

3. Підготувати монологічне висловлювання на запропоновану тему, використовуючи фрази мовленнєвого етикету і дотримуючись вимог до створення монологу.

4. Прочитавши речення, визначити, які норми мовного етикету, якості мовлення і риси характеру людини вони виражають, чи стосуються культури спілкування.

Обсяг і рівень запропонованих молодшим школярам завдань відповідав програмним вимогам. Добираючи завдання для констатувального зрізу, нами враховано вік здобувачів початкової освіти, рівень їхніх знань, зацікавленість наявністю подібних вправ і завдань у підрмолодші школяріиках. Ці завдання

виконувались здобувачами початкової освіти початкових класів протягом одного уроку.

Український мовленнєвий етикет передбачає дотримання правил мовленнєвої поведінки, відображених у системі формул ввічливості відповідно до кожної ситуації спілкування.

Правильність виконання завдань оцінювалася за такими **критеріями**:

- повнота вираження теми створеного тексту;
- уміння створювати діалогічні висловлювання відповідно до запропонованої ситуації та мети спілкування;
- уміння будувати монологічні висловлювання, додержуючись вимог до створення цього виду мовленнєвої діяльності, ураховуючи ситуацію спілкування й адресата мовлення;
- уміння і навички користуватися фразами мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування;
- уміння слухати співрозмовника як учасника комунікативного акту;
- уміння сприймати отримане повідомлення та створювати власне висловлювання як логічну і цілісну відповідь на почуте;
- розуміння значення культури спілкування для розвитку й самовдосконалення здобувачів початкової освіти як особистості;
- уміння аналізувати власне мовлення і вдосконалювати його.

Вибір класів зумовлений необхідністю виявити, наскільки сформовані вміння і навички культурного спілкування здобувачів початкової освіти, а також прослідкувати процес формування культури спілкування в здобувачів початкової освіти початкових класів (у яких закладаються фундаментальні основи знань з української мови), ураховуючи принцип наступності, нерозривно пов'язаний з перспективністю.

Усі завдання оцінювалися за **рівнями**: високий, достатній, середній, низький.

До *високого рівня* зараховувалися відповіді здобувачів початкової освіти, у яких чітко прослідковується вміння розкриття повноти створеного тексту;

уміння створювати діалогічні висловлювання відповідно до запропонованої ситуації та мети спілкування; уміння будувати монологічні висловлювання, додержуючись вимог до створення цього виду мовленнєвої діяльності, ураховуючи ситуацію спілкування й адресата мовлення; уміння і навички користуватися фразами мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування; уміння слухати співрозмовника як учасника комунікативного акту; уміння сприймати отримане повідомлення та створювати власне висловлювання як логічну і цілісну відповідь на почуте; уміння аргументувати свої думки з приводу проблемної теми, даючи можливість висловитися співрозмовнику; розуміння значення культури спілкування для розвитку, самовдосконалення, досягнення успіху в суспільстві.

Достатнього рівня заслугоували молодші школярі, відповіді яких у цілому за більшістю критеріїв відповідали високому рівню, проте містили деякі незначні помилки, неточності, недоліки, зокрема, у відповідях яких нечітко прослідковується вміння розкриття повноти створеного тексту, роблять не зовсім доречний вибір формул мовленнєвого етикету із синонімічного ряду, не завжди доцільний вибір застосування невербальних засобів спілкування.

До *середнього рівня* зараховувалися роботи, які розкривають у собі лише окремі аспекти проблеми, перераховані вище, або недоцільно використані ті чи інші прийоми, не завжди орієнтуються у ситуації спілкування, у змісті висловлювання, не мають чіткого уявлення про застосування невербальних засобів спілкування тощо.

До *низького рівня* нами віднесено роботи, у яких молодші школярі виявили елементарні вміння або не впоралися із завданням.

Аналіз деяких виконаних здобувачами початкової освіти завдань здійснювався за показниками, що розкривають ступінь правильності: правильні, повні, як такі, що відповідають критеріям оцінювання навчальних досягнень здобувачів початкової освіти і вимогам щодо створення певного виду висловлювання, відповіді; правильні, але неповні, неточні (частково правильні) відповіді; неправильні відповіді.

Молодшим школярам 4 класів було запропоновано чотири завдання для виконання з метою виявлення рівня володіння навичками культурного спілкування.

Перше завдання передбачало написання листа братові чи сестрі (1 варіант), батькові чи матері (2 варіант). Молодші школярі повинні були назвати, які формули спілкувального етикету вони використали під час написання листа, пояснити, яке значення для ефективного спілкування має почерк і грамотність адресанта.

Порівняльні результати виконання першого завдання молодшими школярами подано у таблиці 1.1.

Результати виконання завдання засвідчили, що молодші школярі не завжди вміють правильно написати приватного неофіційного листа, часто забуваючи про послідовність і логічність викладу думок, про однозначність і чіткість їх формулювання. Так, 20% здобувачів початкової освіти ЕК написали листа з усіма необхідними елементами для створення цього виду документа, у решти 60% немає чіткої його побудови. Не всі молодші школярі використали необхідну структуру оформлення листа (місце розміщення дати написання, підпису), 20% здобувачів початкової освіти не дотримуються послідовності, логічності у викладі думок під час написання листа.

Таблиця 1.1

Порівняльні результати виконаного першого завдання (написання листа) здобувачами початкової освіти початкових класів

Критерії оцінювання	ЕК	КК
структура листа		
чітка побудова листа	20 %	32,5 %
немає усіх структурних елементів побудови листа	60 %	57,5 %
уживання формул мовленнєвого етикету		
не вживають формул	9 %	0
використовують 1 фразу: вітання чи прощання	14,9 %	7,2 %
використовують 2 фрази: вітання і прощання	47,3 %	56 %
використовують усі необхідні фрази для змісту	28,8 %	36,8 %

Лише 28,8% здобувачів початкової освіти використовують у листі формули мовленнєвого етикету (подяки, вибачення, прохання дати відповідь, прохання привітати когось) відповідно до ситуації спілкування; 47,3% – тільки формули привітання і прощання; 14,9% – лише привітання або прощання, а 9% здобувачів початкової освіти узагалі у своєму мовленні не вживають формул мовленнєвого етикету. Потрібно зазначити, що всі використані здобувачами початкової освіти фрази мовленнєвого етикету однотипні (*Добрий день! Привіт! До побачення!*), що засвідчує бідність словникового запасу здобувачів початкової освіти, а отже, неможливість вибору ними відповідних фраз із синонімічного ряду.

52,5% здобувачів початкової освіти не змогли дати відповіді щодо використаних ними формул мовленнєвого етикету у листі. 30,5% взагалі не розуміють, про що йдеться, і відносять до фраз мовленнєвого етикету слова: *повага, ввічливість, пошана, дорога сестричко, справи, татусю, гаразд, чекати, сумую тощо*. Лише 15% здобувачів початкової освіти назвали правильно використані ними фрази мовленнєвого етикету у написаному листі.

Щодо відповіді на запитання про значення почерку і грамотності для адресата, то переважна більшість здобувачів початкової освіти (55%) взагалі не дає відповіді; 41,7% вважають, що гарний почерк для того, щоб *«було легко читати»*, *«приємно читати»*, *«для зрозумілості»*, ще для частини здобувачів початкової освіти – *«велика роль»* почерку; і тільки 4,3% здобувачів початкової освіти вважають, що за почерком можна виявити ставлення адресанта до адресата, а гарний, виразний почерк – це ще й вияв пошани до адресата.

В здобувачів початкової освіти КК виникають не менші проблеми під час створення листа, ніж в здобувачів початкової освіти ЕК. Лише у 32,5% здобувачів початкової освіти цей вид документа має чітку побудову з дотриманням необхідних вимог; немає всіх складових для обраного типу і стилю написання листа та його оформлення у 37,5% здобувачів початкової

освіти; нечітка структура і побудова листа у 22% здобувачів початкової освіти, а 10% не вміють будувати свої думки логічно й послідовно.

Здобувачів початкової освіти, які не використовували формули мовленнєвого етикету в мовленні, немає. Проте є 7,2% здобувачів початкової освіти, які вживають або тільки формули вітання, або тільки формули прощання у створеному висловлюванні; 56% здобувачів початкової освіти – лише формули вітання і прощання, а 36,8%, окрім названих, ще й інші фрази мовленнєвого етикету.

Умовою завдання передбачалося ще назвати використані здобувачами початкової освіти у листі формули мовленнєвого етикету. Отже, 37,2% здобувачів початкової освіти не назвали їх взагалі; 25,2% назвали неправильно; і 17,6% правильно дали відповідь на запитання, назвавши використані ними у листі формули мовленнєвого етикету.

Такі результати дають підстави вважати, що молодші школярі не мають необхідних умінь для написання листа, оскільки не дотримуються всіх необхідних вимог до написання листа, не мають достатніх знань про мовленнєвий етикет, фрази мовленнєвого етикету і культуру спілкування.

Уявлення про значення почерку у створенні листа в здобувачів початкової освіти КК класу мало чим відрізняється від уявлень здобувачів початкової освіти ЕК класу. Так, 27,5% здобувачів початкової освіти переконані, що почерк має бути *«охайним, виразним, грамотним, ввічливим»* для того, щоб адресату було зрозуміло і приємно читати, однак 47,5% здобувачів початкової освіти не змогли дати відповіді на запитання.

Молодшим школярам ЕК і КК класу було запропоновано друге завдання (Дод. А), у якому передбачалося виявити рівень обізнаності здобувачів початкової освіти з теми, що обговорюється; уміння складати діалог відповідно до запропонованої ситуації й мети спілкування; уміння користуватися репліками для підтримання діалогу; навички вживання формул мовленнєвого етикету, дотримання правил спілкування і норм літературної мови; використання запропонованих вставних слів з метою висловлення почуттів

відповідно до ситуації спілкування; уміння демонструвати певний рівень вправності в процесі діалогу (логічність, виразність, стислість, доречність тощо).

Узагальнені результати виконаного молодшими школярами другого завдання (створення діалогічного висловлювання) подано у таблиці 1.2.

Отже, 48,3% здобувачів початкової освіти будують діалогічне висловлювання згідно з вимогами до створення цього виду; 43,5% здобувачів початкової освіти створюють непоширений, нечіткий діалог, не вміють досягати комунікативної мети, не завжди дотримуються теми спілкування; 8,2% здобувачів початкової освіти не мають елементарного поняття про створення діалогу, створюючи замість цього виду переказ, розповідь, опис.

Щодо вставних слів, то у процесі створення діалогу молодші школярі забувають ними користуватися (58,2%), тобто послуговуються непоширеним діалогом, короткими репліками. Лише 16% здобувачів початкової освіти повністю вжили запропоновані вставні слова, 25,8% здобувачів початкової освіти частково використали вставні слова (не всі із запропонованих). Звісно, що такі діалоги (без вставних слів) не викликають певних емоцій у співрозмовника. А тому лише молодшим школярам, які використовують запропоновані вставні слова (повністю чи хоча б частково) під час створення діалогу, вдається викликати у співрозмовника почуття радості, здивування, недовіри, сумніву, жалю, пропозиції тощо, які вимагають уживання відповідних формул мовленнєвого етикету.

Таблиця 1.2

**Порівняльні результати виконання молодшими школярами
другого завдання**

Критерії оцінювання	ЕК		КК	
	побудова діалогу			
згідно з вимогами до створення діалогу		48,3 %		57,3 %
не дотримуються усіх необхідних вимог		43,5 %		36,8 %
не вміють створювати діалог		8,2 %	22	5,9 %

використання формул мовленнєвого етикету				
не використовують взагалі		15 %		10,2 %
використовують 1 фразу: вітання чи прощання		37,5 %		13 %
використовують 2 фрази: вітання і прощання		30 %		50 %
використовують усі необхідні		17,5 %		26,8 %

Умовою завдання вимагалось під час створення діалогу вживати формули мовленнєвого етикету. Проте 15% здобувачів початкової освіти не використовують узагалі ніяких; 37,5% у діалозі послуговуються лише або репліками привітання, або репліками прощання; 30% – стандартними формулами вітання, прощання; лише 17,5% здобувачів початкової освіти розуміють, що відповідно до ситуації спілкування і у зв'язку із вживанням вставних слів у діалозі можна користуватися відомими їм формулами привітання, вибачення, згоди, вдячності, подяки, прощання тощо. Щоправда, усі вжиті формули мовленнєвого етикету під час створення діалогу досить однотипні, що свідчить про бідність словникового запасу здобувачів початкової освіти з цієї теми висловлювання.

Недоліком у складанні діалогу є те, що майже 30% здобувачів початкової освіти не вживають форм звертання до співрозмовника (а це є недоліком за правилами мовленнєвого етикету). Значна частина здобувачів початкової освіти (42,5%) використовує звертання, які мають неправильну граматичну форму творення, що свідчить про недостатній рівень знань здобувачів початкової освіти (зокрема, форм закінчень кличного відмінка), і тільки 27,5% вживають правильні форми закінчень і різноманітність синонімічних варіантів звертань до співучасника комунікативного акту.

Молодші школярі КК класу з цим завданням упоралися 57,3%. Не дотримуються чіткої побудови висловлювання, немає всіх структурних елементів для створення діалогу в 24,8% здобувачів початкової освіти; 12% не вміють логічно й послідовно викладати власні думки; 5,9% здобувачів початкової освіти взагалі не мають повного уявлення про складання діалогів.

Формули мовленнєвого етикету вжили 90% здобувачів початкової освіти, проте 13% із них - вибірково або фрази привітання, або фрази прощання, тобто молодші школярі не мають чітких знань про певну мовленнєву поведінку з урахуванням запропонованої ситуації спілкування; 50% використали у створеному висловлюванні формули вітання і прощання; лише 26,8% користуються всіма знайомими їм формулами мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування (прохання, вибачення, побажання, подяка, заспокоєння), проте в 10,2% здобувачів початкової освіти таких фраз у мовленні немає взагалі.

Узагальнені результати виконання здобувачами початкової освіти третього завдання (створення монологічного висловлювання) подано у таблиці 1.3.

27% здобувачів початкової освіти ЕК класу та 42% здобувачів початкової освіти КК класу замість монологічного висловлювання дають просту коротку відповідь (кількома реченнями) на запропоновану тему для монологу; 57,3% здобувачів початкової освіти ЕК класу та 47,4% здобувачів початкової освіти КК класу взагалі відповідають одним коротким реченням, що дає підстави вважати, що молодші школярі не мають досконалих знань про створення монологу. Лише у 5% здобувачів початкової освіти ЕК класу та 8% здобувачів початкової освіти КК класу в структурі монологу прослідковується чіткість, послідовність і логічність його побудови, але 10,7% здобувачів початкової освіти ЕК класу та 2,6% здобувачів початкової освіти КК класу із цим завданням не впорались.

Таблиця 1.3

**Узагальнені результати виконання молодшими школярами
третього завдання**

Критерії оцінювання	ЕК	КК
дотримання усіх структурних елементів	5 %	8 %
заміна монологу одним реченням	57,3 %	47,4 %
порушення структури	27 %	42 %

МОНОЛОГУ			
невиконання завдання		10,7 %	2,6 %
використання формул мовленнєвого етикету		0	0

Типовим недоліком є уникнення формул мовленнєвого етикету: і у роботі тих здобувачів початкової освіти, які дають відповідь коротким реченням замість створення монологу, і в тих, де побудова монологічного висловлювання правильна.

Згідно з результатами, значна кількість здобувачів початкової освіти не дотримується структури монологічного висловлювання, майже половина здобувачів початкової освіти замість монологу просто відповідає на запитання, що дає підстави вважати, що молодші школярі мають низький рівень знань щодо створення цього виду мовленнєвої діяльності. Незважаючи на те, що в умові завдання наголошувалося на тому, що під час створення монологу молодші школярі повинні використовувати формули мовленнєвого етикету, проте школярі не вживають їх узагалі.

Четверте завдання передбачало перевірку рівня теоретичних знань здобувачів початкової освіти про норми мовного етикету, формули мовленнєвого етикету, культуру спілкування. У різних варіантах були такі завдання: прочитати прислів'я, пояснити їх зміст, про мову чи про мовлення говориться у прислів'ях, у яких ситуаціях вони використовуються? Як тлумачаться властивості мовлення у наведених прислів'ях, у яких ситуаціях використовуються, які якості людей вони характеризують? Які норми мовного етикету виражають запропоновані речення? Чи стосуються вони культури спілкування, яким чином?

Узагальнені результати виконання здобувачами початкової освіти четвертого завдання подано у зведеній таблиці 1.4.

Таблиця 1.4

Узагальнені результати виконання молодшими школярами

Критерії оцінювання	ЕК	КК
не мають уявлення про	84,3 %	72,6 %

норми мовленнєвого етикету			
частково пояснено зміст речень		45 %	44,6 %
не виконали завдання		55 %	30,4 %
виконали повністю		0	25 %

Отже, результати виконання цього завдання виявилися такими: 84,3% здобувачів початкової освіти ЕК класу та 72,6% здобувачів початкової освіти КК класу взагалі не мають поняття про норми мовного етикету, оскільки не розуміють самого змісту завдання, не можуть визначити ні норм мовного етикету, ні про які властивості мовлення йдеться в запропонованих реченнях; решта здобувачів початкової освіти робили спроби визначити зміст, норми мовного етикету (хоча ці спроби стосувалися не всіх запропонованих у завданні речень, а лише частини з них).

Щодо пояснень про властивості мовлення (про які йдеться в реченнях) чи про риси людини (які характеризують запропоновані речення), то 45% здобувачів початкової освіти ЕК класу намагалися робити спроби пояснити запропоновані речення, проте їхні пояснення не стосувалися ні властивостей мовлення, ні характеристики рис людини, а лише стосувалися уточнення конкретизації змісту речень, 55% здобувачів початкової освіти не впоралися із завданням. У КК класі 25% здобувачів початкової освіти дали необхідні пояснення про властивості мовлення, риси характеру людини; 44,6% здобувачів початкової освіти пояснили частково, чи з певними неточностями; 30,4% не виконали цієї частини завдання.

Таким чином, результати констатувального експерименту дають підстави зробити такі **висновки**: навички культурного спілкування, зокрема вміння користуватися формулами мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування, у школі практично не формуються, крім уроків, спеціально відведених програмою на цей вид діяльності (за анкетними даними і бесідами з учителями); недостатня сформованість в молодших школярів навичок слухати співрозмовника, активно вести розмову, дотримуватися норм мовленнєвого

етикету; у практиці формування культури спілкування та розвитку вмінь і навичок досягати ефективності спілкування з метою встановлення міжособистісних стосунків немає чіткої системи роботи; роботи молодших школярів переважно однотипні, мало чим різняться між собою, що свідчить про відсутність наступності в розвитку вмінь здобувачів початкової освіти культурного спілкування; відсутність в здобувачів початкової освіти навичок ефективного спілкування з використанням фраз мовленнєвого етикету в усному мовленні негативно впливає і на писемне мовлення, оскільки молодші школярі не мають достатнього словникового запасу з предмета розмови.

Констатувальні зрізи сприяли з'ясуванню можливостей і труднощів, що виникають в молодших школярів під час виконання завдань комунікативного характеру, спрямованих на формування навичок культурного спілкування, дали змогу розробити зміст і послідовність ознайомлення здобувачів початкової освіти із можливими ситуаціями спілкування, вербальною і невербальною поведінкою, використанням формул мовленнєвого етикету відповідно до запропонованої ситуації як засобами формування культури спілкування з урахуванням міжпредметних зв'язків, використанням форм позаурочної й позашкільної діяльності.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДНИЦЬКО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2.1. Обґрунтування та експериментальна перевірка формування культури спілкування молодших школярів на уроках української мови

Аналіз наукової літератури дав змогу визначити основні елементи процесу формування вмінь культури спілкування:

- *мотиваційний* (усвідомлення здобувачами початкової освіти необхідності й важливості формування і розвитку вмінь культури спілкування);
- *змістовий* (робота над формуванням умінь культури спілкування і визначення її місця в загальній системі навчання української мови);
- *діяльнісний* (застосування системи вправ і завдань, спрямованої на формування вмінь культури спілкування).

В основу експериментального дослідження покладено наукове припущення, що рівень сформованості вмінь культури спілкування підвищиться за умови:

- 1) засвоєння здобувачами початкової освіти поняття «культура спілкування», його структурних одиниць;
- 2) використання учителем оптимальних принципів, методів, форм і засобів навчання, спрямованих на ефективність процесу формування вмінь культури спілкування в здобувачів початкової освіти початкових класів;
- 3) створення раціональної системи вправ і завдань з культури спілкування, розрахованої на постійне залучення здобувачів початкової освіти до активних форм роботи;
- 4) систематична робота над засвоєнням норм української літературної мови.

Для перевірки цього припущення було розроблено програму

експериментального навчання, у якій відображено зміст роботи з формування вмінь культури спілкування в здобувачів початкової освіти початкових класів на уроках української мови, а саме: визначено перелік тем, умінь і навичок з культури спілкування, які слід формувати; орієнтовні види вправ і завдань для їх розвитку; місце такої роботи у чинній програмі; дидактичні засоби навчання.

Теоретичну основу дослідницько-експериментальної роботи становить удосконалення знань з основ фонетики, граматики, орфографії, орфоепії, лексикології, стилістики, здобуття знань з вимог до якісного мовлення, мовленнєвого етикету, правил поведінки у стандартних етикетних ситуаціях. *Практичну основу* роботи становить створена нами система вправ і завдань з культури спілкування з визначенням місця для застосування на різних етапах уроку і відповідно до виучуваних тем програми, спрямована на формування культури спілкування у всіх видах мовленнєвої діяльності. Незнання будь-якого із цих елементів може негативно впливати на рівень культури спілкування.

Суть системи роботи з культури спілкування в школі включає: зміст і обсяг навчального матеріалу відповідно до чинної програми і підрмолодші школяріків з української мови; методи, форми і засоби навчання культури спілкування; види вправ і завдань з культури спілкування; довідник з мовленнєвого етикету для здобувачів початкової освіти початкових класів.

Мета дослідницько-експериментальної роботи – засвоєння здобувачами початкової освіти основних знань про культуру спілкування, формування вмінь та вироблення навичок культури спілкування в молодших школярів з урахуванням принципів науковості, свідомості, зв'язку теорії з практикою, навчання з вихованням, усного мовлення з писемним, внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків, комунікативності, доступності, системності, послідовності, перспективності, мотивації й оптимізації навчання.

Досягнення зазначеної мети сприятиме усвідомленню здобувачами початкової освіти основних понять і суті культури спілкування, формуванню вмінь, виробленню і застосуванню навичок правильного спілкування,

розумінню значення культури спілкування для становлення і розвитку особистості.

Мета формувального експерименту потребувала вирішення таких **завдань**:

- 1) розвитку і вдосконалення в здобувачів початкової освіти знань про культуру спілкування, її ролі у розвитку і становленні особистості;
- 2) визначення ефективних методів, форм і засобів роботи з формування вмінь і навичок культури спілкування;
- 3) засвоєння здобувачами початкової освіти прийомів роботи зі створення висловлювань і формування вмінь орієнтування в ситуації спілкування;
- 4) вироблення свідомого ставлення до роботи над формуванням умінь культури спілкування як життєво необхідного вміння.

Формування вміння культури спілкування проводилося на уроках, безпосередньо присвячених опрацюванню цього виду роботи, а також на уроках розвитку мовлення та вивчення мовного матеріалу, інтегруючи теми дослідного навчання у пропоновані чинною програмою теми. Етапи дослідного навчання будуть проаналізовані нижче.

Розглянемо докладніше систему вправ і завдань, які застосовувалися під час експериментального навчання.

Усі завдання, які пропонувалися для формування вмінь культури спілкування, нами поділено на такі **види**:

- 1) *рецептивні* – завдання, спрямовані на засвоєння понять, елементів теорії культури спілкування;
- 2) *репродуктивні* – завдання, спрямовані на формування мовленнєвих умінь, застосування здобутих знань у процесі виконання певних мовленнєвих дій;
- 3) *продуктивні* – завдання, спрямовані на формування в здобувачів початкової освіти усього комплексу мовленнєвих умінь, застосування яких відбувається у щоденних мовленнєвих ситуаціях.

Для цього ми *спеціально* розробили вправи і завдання, спрямовані на розвиток навичок культури спілкування, а також використовували вправи, розміщені у підручнику, які *принагідно* сприяли формуванню таких умінь.

Ураховуючи особливості формування культури спілкування здобувачів початкової освіти початкових класів, в основі якого лежить рецептивно-продуктивна діяльність, для нашого дослідження найбільш прийнятними були такі критерії добору, як: *мотиваційний, рецептивний, репродуктивний, продуктивний, контролювальний*.

Створюючи методику (спеціально дібрані вправи і завдання) з формування культури спілкування, ми враховували: 1) рівень і кількість завдань з формування культури спілкування, розміщених у чинних підручниках для здобувачів початкової освіти початкових класів; 2) підпорядкованість завдань темі, тобто певній ситуації спілкування; 3) завдання використовувалися різного рівня складності, тобто від рівня відтворювального до творчого, і розраховані на індивідуальний підхід до навчання і на різні етапи вивчення матеріалу; 4) завдання можна використовувати як на уроці, так і в позакласній роботі.

Подаємо зразки таких завдань:

Завдання 1. Назвіть ситуації, в яких уживаються такі звертання:

1) Перепрошую Вас. 2) Юначе! 3) Панове! 4) Вибачте, я недочув.

Завдання 2. Кому і в якій ситуації ви скажете:

1. Оце так зустріч! 2. Скільки літ, скільки зим! 3. Що змусило Вас прийти до мене? 4. Як добре, що Ви прийшли. 5. Краще пізно, ніж ніколи. 6. Даруйте, що змусив вас чекати. 7. Перепрошую, що прийшов без попередження. 8. Коли ми зустрінемося? 9. Ви не зайняті сьогодні? 10. Домовилися. Обов'язково прийду. 11. На жаль, не зможу. 12. Навряд чи.

Складіть три-чотири діалоги з наведеними репліками.

Завдання 3. Розіграйте діалог, використовуючи формули мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування.

Уяви, що до вашого класу прийшов новий учень. Його посадили з тобою за одну парту. Познайомся з новеньким, запитай, звідки він перейшов у вашу школу. Розкажи про свою школу, покажи, де розташовані спортзал, бібліотека, їдальня, кабінет директора, медпункт. Покажи йому розклад уроків, познайом із друзями.

Завдання 4. Зробіть зауваження своїй подрузі щодо її некоректної поведінки під час відпочинку в парку. Які формули мовленнєвого етикету ви використаєте?

Завдання 5. Розкажіть про людину, яка, на вашу думку, umie (або не umie) спілкуватися. Аргументуйте свою думку.

Завдання 6. Змодельуйте розмову. Ви телефонуєте до товариша, щоб дізнатися про домашнє завдання з української мови, але слухавку бере хтось інший з родини.

Завдання 7. Поспілкуйтеся в мережі Інтернет (на сайті, в чаті) з друзями. Виявіть і запишіть, які мовленнєві помилки ви помітили під час спілкування. Чи вживаєте у такому спілкуванні формули мовленнєвого етикету? Чому?

Такого типу завдання в експериментальних класах ми використовували на кожному уроці, їх кількість була різною, залежно від рівня складності. Вони сприяють засвоєнню теоретичного матеріалу, розвитку навичок користуватися формулами мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування, засобами невербального спілкування, формуванню культури спілкування. Особливу увагу в експериментальному навчанні було звернено на завдання, які відображають реальні мовленнєві ситуації. Тому для спілкування у діалогах використовувалися теми з культури спілкування.

Окремої уваги заслуговують завдання з культури спілкування, які забезпечували внутрішньопредметні зв'язки. Наведемо зразки деяких таких завдань, які ми використовували у 4 класі під час вивчення розділу «Морфологія»:

Тема «Іменник»

Завдання 1. Прочитайте і скажіть, яку форму мовленнєвої діяльності відображено у тексті? Знайдіть і виправте помилки, чи впливають вони на культуру спілкування?

- *Олена, що трапилося?*

- *Нічого, Сергій, - буркнула дівчина (О.Гончар).*

Завдання 2. Уявіть: ви щойно приїхали до санаторію. Перший день. Вам потрібно познайомитися з однолітками. Назвіть своє ім'я і зверніться до них на ім'я у кличному відмінку. Складіть діалог.

Тема «Прикметник»

Завдання 1. Погрупуйте слова (прикметники) у колонки, у кожній з яких мають бути слова з суфіксами на означення: презирливості, згрублості, пестливості. У якій колонці слова подобаються вам більше? З якою метою вони вживаються у спілкуванні?

Маленький, тонюсінький, грубезний, загребущий, гарнесенький, злодіюватий, теплесенький, страшнющий, малесенький, товстющий.

Тема «Займенник»

Завдання 1. Уявіть собі, що ви – редактор видавництва і вам потрібно виправити мовні помилки, допущені автором (уживання займенників). Як такі недоліки впливають на культуру мовлення?

1. Прийшли батьки здобувачів початкової освіти молодших класів, яких зустріла вчителька.

2. Цілий вечір діти майстрували новий будиночок для кішки.

3. На подвір'ї стоїть Іван, а біля нього кіт. Він спостерігає за сонцем.

4. Пошили черевички для дітей, які їм не дуже сподобались.

5. Старші кудись пішли на весь день, і діти залишились одні.

Тема «Числівник»

Завдання 1. В українській мові є власні формули для називання часу. У запропонованих реченнях виправте помилки. Чи впливає вибір таких форм на культуру мовлення і чи стосується це культури спілкування?

1. Вона повернулася додому біля сьомої години.

2. Я прокинувся в сім годин ранку.
3. Зустріч призначено на дванадцять годин.
4. Магазин зачиняється в десять годин вечора.
5. Зустріч відбудеться без десяти одинадцять.
6. Останній автобус відправляється в дев'ять вечора.

Тема «Дієслово»

Завдання 1. Уявіть собі, що вас запросили в гості. Пригадайте правила поведінки у гостях. Підкресліть дієслова у тексті. Назвіть формули подяки за смачну їжу.

Коли їси, сиди прямо, не клади лікті на стіл. Не можна їсти з ножа. Якщо користуєшся ножем, виделку тримай у лівій руці. Голосно не розмовляй. Не розмахуй руками. Коли поїси – подякуй.

Аналогічні завдання використовувалися і під час вивчення інших розділів мовознавства. Вони принагідно сприяють розвиткові навичок елементів культури спілкування, оскільки самим лінгвістичним матеріалом «передбачено» звертання уваги на правила поведінки, культуру мовлення, які є складовими культури спілкування.

Для ефективності експериментально-дослідного навчання у нас виникла необхідність створити завдання з мовленнєвого етикету і культури спілкування у яких містяться: 1) перелік ситуацій спілкування (пропонованих для вивчення у початкових класах); 2) перелік формул мовленнєвого етикету відповідно до запропонованої ситуації спілкування і реплік-відповідей на них; 3) перелік невербальних засобів поведінки у відповідній ситуації; 4) правила культури спілкування співрозмовників по мобільному телефону, у мережі Інтернет, під час читання, написання листів, sms-повідомлень тощо. Добір фраз до створюваного довідника узгоджувався з такими *принципами*:

1) принцип доступності змісту: довідник створювався для демонстрування матеріалів, які є у текстах вправ чинних підрмолодші школяріків з української мови, вправах і завданнях, які пропонувалися нами для формування культури спілкування, текстах для аудіювання і читання, щоб

молодші школярі за потреби могли скористатися необхідним матеріалом з мовленнєвого етикету, поданого у довіднику, відповідно до ситуацій спілкування;

2) принцип уживаності: джерелами для добору фраз мовленнєвого етикету стали фрази мовленнєвого етикету сучасної України, що використовуються у повсякденному спілкуванні як в усній, так і письмовій формах;

3) принцип необхідності і достатності: для реалізації практичної мети навчання було дібрано формули мовленнєвого етикету, розроблено деякі правила культури спілкування співрозмовників, урахувавши вікові особливості здобувачів початкової освіти, специфіку тематичної групи – ввічливість (вербальні і невербальні засоби спілкування), частоту вживання певних ситуацій у щоденному спілкуванні.

Пропонуємо декілька завдань з мовленнєвого етикету.

Завдання 1. Доберіть до запропонованих формул мовленнєвого етикету відповідну ситуацію спілкування.

- доброго здоров'я –
- даруйте мені –
- з вашого дозволу –
- не переживай –
- з повагою –

Завдання 2. Доберіть до запропонованих фраз мовленнєвого етикету фрази-відповіді.

- Радий вас бачити ...
- Дозвольте з вами познайомитися ...
- Приходьте, будь ласка, ...
- Не відмовте ...
- Я дуже раджу вам ...
- Прошу вибачення ...

- Тобі так робити не личить ...
- У тебе такий чудовий вигляд ...

Завдання 3. Поясніть, які невербальні засоби використовуються до запропонованих ситуацій спілкування.

- співчуття, розрада –
- привітання –
- комплімент –
- висловлення сумніву –
- прощання –
- висловлення власного погляду –
- вибачення –
- згода –
- прохання –
- запрошення –

Завдання 4. Поясніть різницю між створенням приватного неофіційного листа і приватного офіційного. Назвіть формули мовленнєвого етикету, які використовуються під час написання листа.

Завдання 5. Назвіть основні правила культури спілкування по мобільному телефону.

Завдання 6. Прочитайте правила поведінки під час читання. Скажіть, чи є у правилах невідома для вас інформація? Чому ви не знали її раніше? Яке значення цих правил для культури спілкування?

Завдання 7. Прочитайте правила спілкування по мобільному телефону. Скажіть, чи дотримуєтеся всіх зазначених правил? Про які правила дізналися вперше? Якими рекомендаціями хотіли б доповнити правила спілкування по телефону?

Такі завдання спрямовані на розвиток логічного мислення, формування вмінь зіставляти, добирати самостійно приклади, засвоєння і відтворення в пам'яті вивчених формул мовленнєвого етикету, правил культури спілкування

у різних ситуаціях. Робота з допомогою такого довідника сприятиме засвоєнню етикетних норм спілкування, формуванню культури спілкування, вихованню ввічливості.

Під час навчання здобувачів початкової освіти аудіювання деякі тексти пропонувалося використовувати зі змістом, який містив теоретичний матеріал про культуру спілкування. Такі тексти формують в здобувачів початкової освіти не лише вміння уважно слухати текст, усвідомлено сприймати і трансформувати почуте, а й сприяють засвоєнню знань з культури спілкування [11, с.18].

Аналогічно сприяють засвоєнню знань з культури спілкування тексти для читання (уголос і мовчки), які містять матеріал про правила поведінки під час читання, слухання інших, вибір формул мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування тощо.

Для аудіювання і читання вголос і мовчки для здобувачів початкової освіти початкових класів нами підготовлено тексти з дитячої української художньої та публіцистичної літератури, українського фольклору, у яких йдеться про спілкування, культуру спілкування, норми мовленнєвого етикету, правила поведінки у певних ситуаціях спілкування. Добираючи тексти, ми вирішували такі завдання: 1) відповідність обсягу і доступності текстів програмним вимогам і віковим особливостям здобувачів початкової освіти; 2) теоретичний матеріал про формування культури спілкування використовувати у самих текстах; 3) тести для перевірки розуміння змісту тексту створювати відповідно до вимог програми для здобувачів початкової освіти початкових класів. Тексти зібрані у двох розділах: для аудіювання і читання, і містять: 1) заголовок; 2) сам текст; 3) тест на закріплення [31, с.14].

Такі тексти пропонувались молодшим школярам на деяких уроках розвитку вмінь аудіювання і читання з метою ознайомлення здобувачів початкової освіти з теоретичним матеріалом щодо правил вербальної і невербальної поведінки у спілкуванні, мовленнєвого етикету відповідно до ситуацій спілкування, що використовуються повсякденно, зверталася увага на

правила поведінки під час читання текстів, на дотримання етикетних правил під час виголошення запитань тощо.

Культура письмового спілкування полягає у формуванні вмінь створювати і оформляти тексти у письмовому вигляді (лист, запрошення, прохання, спілкування в мережі Інтернет, sms-повідомлення тощо) відповідно до норм культури спілкування (структура тексту, відповідність типу створюваного висловлювання, вибір формул мовленнєвого етикету, гарне і грамотне письмо тощо) [41, с. 8].

Подаємо зразки завдань, які використано у дослідній методиці для формування культури письмового спілкування:

Завдання 1. Подивіться телепередачу ТСН і перекажіть її письмово. Як ви побудуєте свій монолог? Які формули мовленнєвого етикету використаєте? Від чого залежить їх вибір?

Завдання 2. Напишіть листи: а) матері; б) молодшому братові чи сестрі; в) класному керівникові; г) шкільній подрузі чи другові. Поясніть, які формули етикету спілкування ви використаєте і чому саме такі. Яке значення для ефективного спілкування має почерк адресата, грамотне оформлення висловлювань?

Завдання 3. Спостерігаючи за усним мовленням своїх однокласників протягом одного дня, виявіть слова-паразити, проаналізуйте їх частотність і ситуаційну зумовленість, виробіть поради щодо їх викорінення. Яким чином вони впливають на етикетність мовлення?

Завдання 4. Підготуйте висловлювання на тему: «За що я люблю книги?» або «Яке значення для людини має читання книг, журналів, газет?», використовуючи формули мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування і дотримуючись вимог до створення монологу.

Завдання 5. Уявіть, що у Вас незабаром день народження. Подумайте, кого Ви хотіли б запросити (напишіть список), придумайте текст запрошення. Чи відрізнятиметься текст запрошення залежно від віку, посади, соціального стану запрошених? Чому?

Завдання 6. Подумайте, якого змісту ви пишете щодня такі повідомлення. Проаналізуйте збережені повідомлення у своєму телефоні, чи дотримуєтеся ви правил написання таких повідомлень? Напишіть sms-повідомлення про термінове проведення батьківських зборів у вашому класі.

Завдання 7. Проаналізуйте вдома, чи дотримуєтеся ви правил створення письмових діалогів в улюбленому чаті соціальної мережі Інтернет. Які основні помилки ви помітили? Яким чином можна їх уникнути?

Найбільш сприятливим моментом для формування вмінь культури спілкування в здобувачів початкової освіти є створення *мовленнєвих ситуацій*, максимально наближених до щоденних життєвих, уведення здобувачів початкової освіти у запропоновані умови спілкування, формування вмінь орієнтуватися в ситуації спілкування, зважаючи на місце, час, мету, соціальний стан і кількість співрозмовників, а відповідно – на вибір формул мовленнєвого етикету. Ураховуючи вікові особливості здобувачів початкової освіти, доречним середовищем для формування вмінь культури спілкування є *створення сюжетних, рольових ігор, застосування форм інтерактивного навчання*. В основному – це створення діалогічних ситуацій. Тут учителю особливо потрібно слідкувати за культурою мовлення здобувачів початкової освіти, тобто звертати увагу на правильне наголошування слів, уживання їх у потрібному відмінку, уникати явищ тавтології і багатослів'я, правильно творити числівникові форми, не порушувати лексичну сполучуваність слів, запобігати помилкам у дієвідмінюванні дієслів, пам'ятати про діалектизми та їх доречність/недоречність уживання у конкретній ситуації спілкування.

Наведемо зразки таких завдань:

Завдання 1. Рольова гра «Примирення»

Ситуація. Ваш друг не відповідає на привітання, тому що образився на вас за критичні зауваження, які ви зробили йому в присутності однокласників. Невдовзі ви зустрічаєте свого друга на шкільному подвір'ї і хочете налагодити з ним стосунки. Він теж відчуває необхідність у примиренні.

Завдання. Для примирення необхідно:

а) першому комунікантові (хто робив зауваження) звернутися до друга; зробити перші кроки до примирення; розказати про своє ставлення до нього; налагодити з ним стосунки; б) другому комуніканту (кому робили зауваження) уважно вислухати пояснення друга; попросити вибачення за те, що не вітався; запевнити співрозмовника в тому, що конфлікт вичерпаний.

Завдання 2. Сюжетно-рольова гра «Знайомство»

Ситуація. У школі часто відбувається знайомство, під час якого посередникові потрібно представити людей одне одному, називаючи когось першим, а когось другим.

Завдання. У грі беруть участь три учасники: один – посередник, інші два – люди, яких знайомлять. Якщо посередник під час представлення допустив помилку, то той, хто її помітив і вказав на неї після представлення, пояснивши суть цієї помилки, займає місце посередника. Переможцем стає той, хто, виконуючи роль посередника, не допустив жодної помилки.

Варіанти гри: а) *посередник* – директор школи, *перший партнер* – учитель школи, *другий партнер* – учень школи; б) *посередник* – заступник директора школи, *перший партнер* – батько молодші школярія, *другий партнер* – учень; в) *посередник* – класний керівник, *перший партнер* – мати молодші школярія, *другий партнер* – учениця.

Завдання 3. *Ситуація 1.* Уявіть собі, що ви всією сім'єю прийшли в гості до бабусі. На вас уже чекають дядько і тітка, їхні діти – ваші двоюрідні брати і сестри. Визначте тему й основну думку власного висловлювання, реплік мами й тата, рідні. У діалозі використайте запропоновані слова і словосполучення.

Доброго дня! Як себе почуваете? Прошу вас. Почекайте, будь ласка. Дуже вам зобов'язана. Кожен має свої справи. На все добре! Прощайте!

Ситуація 2. Назустріч йде людина, яка, на вашу думку, не хоче, щоб ви її впізнали. Ви: а) пройдете повз неї, зробивши відсутній вигляд; б) привітаєтеся, не спинившись; в) привітаєтеся, розпочавши діалог про справи, здоров'я.

Завдання 4. Тренінг «Як звертаються до старших у вашій родині?»

Перерозподіляємо групи здобувачів початкової освіти будь-яким чином – за знаками Зодіаку, кольором волосся, уподобаннями у музиці тощо. Головне, щоб дітям було комфортно і розмова знаходила відгук у їхніх серцях, викликала на щирість. Тому вчитель має уникати оцінок чи оцінювальних зауважень.

Запитання: 1. Як у вашій родині звертаються до старших – на «ти» чи на «Ви»? 2. Як ви звертаєтесь до батьків? 3. Чому саме таке звертання прийняте у вашій родині? Хто так вирішив? 4. Чи має для вас значення форма звертання до батьків? Чи головне – шанобливе ставлення до них? 5. Яке б ви хотіли почути звертання до себе від своїх дітей?

Експерт разом з учителем аналізують відповіді. (Як правило, у більшості родин звертаються до старших родичів на «ти». Діти в основному не надають формі звертання особливого значення. Майже всі опитані засвідчили, що саме на «ти» звертаються їхні батьки до своїх батьків).

Завдання 5. Інсценіювати ситуації, які б ілюстрували правила етикету:

1. Запізнившись на якийсь захід, людина неодмінно має попросити вибачення у присутніх, незалежно від того, куди саме вона запізнилася – на приватну зустріч чи на офіційний прийом. 2. Перед тим, як звернутися із запитанням чи проханням до старшої за віком людини, треба попросити вибачення й спитати дозволу на це. 3. Першим має вітатися молодший зі старшим, чоловік із жінкою, підлеглий з начальником. 4. Не можна перебивати іншу людину; якщо ж це трапляється, слід неодмінно попросити вибачення у тієї людини, висловлюватися самому.

Робота з формування культури спілкування в здобувачів початкової освіти (використання завдань і вправ) буде ефективною за умови систематичного їх впровадження на уроках української мови. Тобто це означає поступовий перехід від ознайомлення із ситуаціями спілкування, правилами поведінки під час спілкування, основами культури спілкування до оволодіння необхідними мовленнєвими діями, а далі до вільного користування у повсякденній практиці. Здобувачів початкової освіти необхідно залучати до участі у мовленнєвій ситуації, оскільки це допомагає уникнути формальності у

процесі виконання завдань, сприяє створенню природної, невимушеної обстановки. Тому основною складовою нашої методики є система вправ і завдань з формування культури спілкування: спеціальні завдання, дібрані для нашої методики, укладено у збірнику вправ і завдань; тексти для аудіювання і читання (на матеріалах про культуру спілкування); рекомендації для здобувачів початкової освіти щодо правил поведінки у стандартних етикетних ситуаціях; довідник з мовленнєвого етикету; вправи, розміщені у підручниках, що принагідно сприяють формуванню означених умінь. Ця система вправ і завдань виражена у навчальній діяльності на уроках української мови, спостереженні за мовними явищами, самостійній роботі здобувачів початкової освіти, мотивації навчальної діяльності і стимулюванні навчання здобувачів початкової освіти з боку вчителя [2, с.12].

З огляду на те, що значну роль відіграє живе слово вчителя, тому воно повинно бути зразком мовлення для здобувачів початкової освіти у процесі вивчення мови. Надзвичайно важливо, щоб молодші школярі відчували красу, багатство і мелодійність рідної мови, щоб у них з'явилося бажання оволодіти всіма мовними засобами, необхідність володіти знаннями про літературну мову і діалектну, розуміти їх значення і роль у культурі спілкування, важливість дотримання єдиних норм української літературної мови.

За допомогою мовних спостережень створюються умови для порівняння й аналізу лінгвістичних явищ на основі слухання розповідей здобувачів початкової освіти, учителя, магнітофонних, диктофонних, комп'ютерних, радіо-, відеозаписів (як зразки для наслідування, так і аналіз ситуацій з метою застереження).

Самостійна робота здобувачів початкової освіти передбачає опрацювання рекомендованої вчителем літератури, виконання практичних завдань, апробацію сформованих умінь і вироблених навичок у живому спілкуванні: вдома з сім'єю, з ровесниками на вулиці, з однокласниками в школі.

Більшість завдань розробленої системи мали ситуативно-творчий характер. Тобто молодшим школярам пропонувалося не лише виконати

безпосередньо умову завдання, а їй потрібно було його виконати, змодельовавши уявну чи реальну ситуацію, що розвиває творчу уяву здобувачів початкової освіти, викликає свідоме ставлення до необхідності виконання завдань і з'являється інтерес до навчання. Водночас завдання ситуативного характеру мають *виховне значення* (постійно зверталася увага), тому що підвищують мовленнєву культуру, культуру поведінки і культуру спілкування.

Процес формування вмінь культури спілкування в молодших школярів у ході дослідного навчання включає *три етапи* (підготовчий, основний і узагальнювальний).

1. Підготовчий етап передбачає ознайомлення здобувачів початкової освіти із поняттям «культура спілкування», його складовими, структурою спілкування, його роллю і значенням для розвитку і становлення особистості; засвоєння теоретичних відомостей про культуру спілкування, мовленнєвий етикет, розуміння значення розвитку вмінь слухати, обдумувати і трансформувати почуте у висловлювання, добору мовних засобів для конкретної ситуації спілкування, доречності використання невербальних засобів спілкування, уживання необхідних формул мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування.

Основними вміннями, на які слід зосередити увагу на підготовчому етапі, є: розуміти суть поняття «культура спілкування», її складові; вибирати із низки формул мовленнєвого етикету необхідні відповідно до ситуації спілкування.

2. Мета основного етапу полягає в тому, щоб навчити здобувачів початкової освіти осмислювати, аналізувати, трансформувати почуте, прочитане, порівнювати його із уже накопиченими знаннями.

Основні вміння, якими мають оволодіти молодші школярі: орієнтуватися в ситуації спілкування; бачити помилки у запропонованій ситуації спілкування і вміти їх виправляти; створювати діалог відповідно до запропонованої ситуації, ураховуючи її складові; користуватися доцільними формулами мовленнєвого етикету; застосовувати здобуті знання, набуті навички у щоденному спілкуванні і стандартних життєвих ситуаціях [61, с.9].

3. Метою узагальнювального етапу є перевірка рівня сформованості в здобувачів початкової освіти умінь сприймати, аналізувати, перетворювати, створювати висловлювання у запропонованій ситуації спілкування, дотримуючись норм культури мовлення і спілкування, використовуючи формули мовленнєвого етикету і засоби невербального спілкування.

Отже, дослідницько-експериментальна робота складалась в основному із розроблення етапів дослідного навчання, визначення необхідних умінь для формування культури спілкування на уроках української мови; створення системи вправ і завдань, спрямованих на розвиток зазначених умінь; системи контролю для перевірки рівня сформованості необхідних умінь; програми експериментального навчання і визначення місця цієї роботи у шкільному курсі вивчення української мови.

2.2. Аналіз та результати дослідження

Метою дослідницького навчання було перевірити ефективність пропонованих педагогічних умов роботи з формування вмінь культури спілкування в молодших школярів на уроках української мови.

Дослідницько-експериментальна робота проводилася у початкових класах Опорного закладу загальної середньої освіти «Камінь-Каширський ліцей № 1 ім. Євгена Шабліовського» Камінь-Каширської міської ради Волинської області. Усього було охоплено 57 здобувачів початкової освіти 4 класів.

Експериментальна робота здійснювалася таким чином: визначення мети і завдань експериментального дослідження; розроблення навчального і методичного матеріалу, дидактичних засобів до вивчення пропонованих тем; перевірка рівня культури спілкування за створеними педагогічними умовами в процесі формувального експерименту; з'ясування основних критеріїв, за якими оцінюються сформовані вміння; аналіз здобутих результатів.

Для проведення експериментального навчання було визначено певні **умови**: експериментальний і контрольний класи добиралися молодші школяріі приблизно з однаковим рівнем мовного і загального розвитку; в експериментальному класі навчання здійснювалося за дослідною методикою, а

в контрольному – за традиційною методикою формування культури спілкування, що склалася в шкільній практиці.

Навчання проводилося відповідно до програми експериментального дослідження проблеми формування культури спілкування в здобувачів початкової освіти початкових класів на уроках української мови, складеної з урахуванням створених нами теоретичних педагогічних умов і результатів констатувального зрізу.

Ця програма охоплює такі *аспекти* експериментальної методики: етапи реалізації дослідного навчання (підготовчий, основний і узагальнювальний); шляхи реалізації дослідного навчання (формування вмінь культури спілкування в усіх видах мовленнєвої діяльності: аудіювання, читання, говоріння, письмо); перелік умінь і навичок, які необхідно розвивати у процесі формування культури спілкування; перелік ситуацій спілкування, пропонованих для вивчення; види вправ і завдань, що забезпечують формування зазначених умінь.

Як уже зазначалось, реалізація програми експериментального навчання у кожному класі (у межах кожної теми) проводилася в три *етапи* (підготовчий, основний і узагальнювальний).

Експериментальне навчання відбувалося таким чином: на уроках української мови пропонувався для вивчення теоретичний матеріал з культури спілкування; на прикладі виконання здобувачами початкової освіти завдань з'ясовувалися необхідність і значення високого рівня спілкування у повсякденному житті; для формування вмінь культури спілкування використовувалися різноманітні методи, засоби, форми робіт, спрямовані на розвиток спостережливості, пам'яті, уваги.

Наша методика передбачає ознайомлення молодших школярів з теоретичними відомостями з культури спілкування, мовленнєвого етикету. Такі знання необхідні молодшим школярам для того, щоб на їх основі виконувати завдання практичного відтворювального і творчого характеру.

Для експериментального класу дібрано завдання, які безпосередньо стосувалися: 1) знань про ситуації спілкування; 2) правил мовленнєвого

етикету: форм вітання, знайомства, прощання, побажання, подяки, вибачення, прохання, співчуття, запрошення тощо; 3) правил культури поведінки під час спілкування (невербальна комунікація); 4) норм культури мовлення.

У запропонованих молодшим школярам матеріалах для контрольних зрізів *ураховано*: 1) необхідність формування вмінь культури спілкування у всіх видах мовленнєвої діяльності; 2) усну і письмову форму мовленнєвої комунікації; 3) ситуації спілкування; 4) структуру висловлювання залежно від ситуації спілкування.

Рівень культури спілкування молодших школярів перевірявся за розробленими основними критеріями:

1. За ступенем орієнтування в ситуації спілкування:

- розуміння значення культури спілкування для розвитку й самовдосконалення здобувачів початкової освіти як особистості;
- уміння орієнтуватися в ситуації спілкування відповідно до створених умов.

2. За ступенем орієнтування в змісті висловлювання:

- уміння слухати співрозмовника як учасника комунікативного акту;
- уміння сприймати отримане повідомлення, передбачати власну відповідь на почуте.

3. За вмінням використовувати засоби вербальної і невербальної комунікації:

- уміння створювати діалогічні висловлювання відповідно до запропонованої ситуації та мети спілкування;
- уміння будувати монологічні висловлювання, додержуючись вимог до створення цього виду мовленнєвої діяльності, ураховуючи ситуацію спілкування й адресата мовлення;
- уміння доречно вибирати формули мовленнєвого етикету із синонімічного ряду;
- дотримуватися норм культури спілкування на всіх рівнях мовної системи в усній і письмовій формах.

4. За вмінням контролювати власне мовлення:

- уміння аналізувати власне мовлення і вдосконалювати його.

За цими критеріями оцінювався рівень сформованості вмінь здобувачів початкової освіти орієнтуватися в ситуації спілкування, сприймати, відтворювати, перетворювати та створювати повідомлення, використовувати формули українського мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування, користуватися відповідними засобами невербального спілкування, дотримуватися норм культури мовлення.

Усі завдання оцінювалися за **рівнями**: високий, достатній, середній, низьки.

До **високого** рівня зараховувалися відповіді здобувачів початкової освіти, у яких чітко прослідковується вміння слухати співрозмовника як учасника комунікативного акту, дотримуючись правил поведінки; уміння сприймати отримане повідомлення та створювати власне висловлювання як логічну і цілісну відповідь на почуте або прочитане; уміння створювати діалогічні висловлювання відповідно до запропонованої ситуації та мети спілкування; уміння будувати монологічні висловлювання, додержуючись вимог до створення цього виду мовленнєвої діяльності, урахувавши ситуацію спілкування й адресата мовлення; уміння розкривати повноту створеного тексту; уміння і навички користуватися фразами українського мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування; уміння аргументувати свої думки з приводу проблемної теми, даючи можливість висловитися співрозмовнику; розуміння значення культури спілкування для розвитку, самовдосконалення, досягнення успіху під час спілкування; уміння виправляти своє мовлення відповідно до вимог культури спілкування.

Достатнього рівня заслуговували молодші школярі, які у цілому за більшістю критеріїв відповідали високому рівню, проте містили деякі незначні помилки, неточності, недоліки, тобто у відповідях яких нечітко прослідковується вміння розкриття повноти створеного тексту, не зовсім

доречний вибір формул мовленнєвого етикету із синонімічного ряду, не завжди доцільний вибір застосування невербальних засобів спілкування.

До **середнього** рівня зараховувалися роботи, які містять у собі лише основні аспекти, перераховані вище, але використовують їх молодші школярі не завжди доцільно, не завжди орієнтуються у ситуації спілкування, у змісті висловлювання, не мають чіткого уявлення про застосування невербальних засобів спілкування, не дотримуються норм культури мовлення тощо.

До **низького** рівня нами віднесено роботи, у яких молодші школярі виявили елементарні вміння або не впоралися із завданням.

Джерелами для аналізу результатів експериментального навчання були письмові роботи (поточні й підсумкові), усні здобувачів початкової освітиські висловлювання, бесіди з здобувачами початкової освіти і вчителями. Для виявлення рівня набутих школярами вмінь перевірка здійснювалася систематично за видами мовленнєвої діяльності, з використанням різних видів вправ і завдань. Здобуті результати зрізів подано у таблицях.

Для визначення рівня сформованості вмінь і навичок культури спілкування в здобувачів початкової освіти на уроках української мови нами запропоновано завдання для з'ясування, наскільки свідомо молодші школярі засвоїли фрази мовленнєвого етикету. Завдання пропонувалися такого типу: до запропонованих фраз мовленнєвого етикету доберіть репліки-відповіді, назвіть ситуацію спілкування, у якій ці фрази вживаються; до запропонованої ситуації спілкування доберіть фрази мовленнєвого етикету; що ви враховували, добираючи саме такі фрази; чи існує у цих випадках можливість синонімічного вибору фраз?; поясніть, які невербальні засоби використовуються до запропонованих ситуацій спілкування; яких основних правил потрібно дотримуватися під час ведення дискусії; чи доречно вживати у такій ситуації формули мовленнєвого етикету; від чого залежить добір таких формул тощо; про які правила культури спілкування по мобільному телефону ви дізналися вперше; чи дотримуєтеся ви правил культури спілкування по мобільному телефону (після вивчення теоретичного матеріалу про такий вид спілкування,

що міститься у довіднику), яких дотримуєтеся завжди, а про які дізналися вперше; чи вважаєте, що варто поділитися знаннями про ці правила зі своїми знайомими, чи достатньо про них знати лише вам; чи є різниця між спілкуванням по стаціонарному телефону і мобільному; які етикетні репліки використовуються під час спілкування по телефону; чи є можливість вибору реплік залежно від умов спілкування чи вони стандартні тощо [71, с.15].

Такі завдання пропонувалися в основному на підготовчому етапі навчання з метою засвоєння здобувачами початкової освіти необхідного мінімуму знань з культури спілкування, зокрема, про ситуації спілкування у сучасній Україні, правила поведінки у тій чи іншій ситуації, про засоби мовленнєвого і немовленнєвого етикету, важливість дотримання культури мовлення під час спілкування, розуміння здобувачами початкової освіти необхідності дотримання культури спілкування у будь-яких ситуаціях. Молодші школярі були зацікавлені такими завданнями, оскільки в них містився великий запас пізнавального матеріалу про правила мовленнєвої і немовленнєвої поведінки у різних ситуаціях спілкування, у яких діти практично перебувають часто.

Результати свідчать про те, що молодші школярі експериментального класу засвоїли особливості вживання формул українського мовленнєвого етикету краще, ніж молодші школярі в контрольному класі, зокрема: а) добирати формули мовленнєвого етикету відповідно до запропонованої ситуації – на 23% – у експериментальному, ніж у контрольному; б) визначатися у доборі невербальних засобів до відповідних ситуацій спілкування – на 37% кращий; в) орієнтуватися в ситуації спілкування, тобто визначатися в обставинах спілкування, добираючи необхідні формули мовленнєвого етикету – на 23%. Про це свідчать показники, подані в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати аналізу добору здобувачами початкової освіти формул мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування

	Кількість здобувачів початкової освіти / %, що:
--	---

Класи		Правильно дїбрали реплїки- вїдповїдї	Дїбрали реплїки- вїдповїдї з помилками	Правильно назвали ситуацїю спїлкування	Визначили ситуацїю спїлкування з помилками
ЕК	4	91,4%	8,6%	93%	7%
КК	4	68%	32%	70,3%	29,7%

Систематична робота над завданнями такого характеру в експериментальному класі сприяє виробленню навичок більш точного орієнтування у ситуації спілкування; уживання формул мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування майже без помилок – 85 % здобувачів початкової освіти, на відміну від 54 % здобувачів початкової освіти у контрольному класі; розуміння важливості набуття необхідних навичок у щоденних ситуаціях для досягнення результативності спілкування.

Оскільки сформованість умінь з культури спілкування повинна проявлятися в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіюванні, читанні, говорінні і письмі), нами запропоновано в експериментальній методиці використати тексти для аудіювання і читання, що містять інформацію про культуру спілкування, правила поведінки під час спілкування, невербальні засоби спілкування, вимоги до гарного мовлення, доречність використання формул мовленнєвого етикету у відповідній ситуації спілкування. Ця робота реалізувалася під час уроків, відведених програмою на такий вид діяльності. Текстовий матеріал про культуру спілкування долучався до виучуваного матеріалу.

Для визначення рівня орієнтування здобувачів початкової освіти у змісті тексту було запропоновано молодшим школярам текст для аудіювання „Вітання” із 6-ма запитаннями по 4-и варіанти відповідей у кожному (Дод. В.).

Аналіз результатів засвідчує (тестові відповіді після прослуханого тексту), що молодші школярі експериментальних класів не лише дотримуються необхідних вимог щодо уважного і спостережливого слухання тексту, а й чітко орієнтуються у тексті, аналізуючи його зміст (зокрема, дізнаються про традиції

вітання у різні часи і різних країнах), чого не можна цілком стверджувати про контрольні класи.

Аналіз виконання молодшими школярами цього завдання подаємо у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

**Результати аналізу сформованості в молодших школярів умінь
розпізнавати на слух фрази мовленнєвого етикету**

Класи		Кількість здобувачів початкової освіти / у %, що:		
		Дали правильну відповідь на всі тестові завдання	Виконали з помилками (дали відповідь на 60% завдань)	Виконали неправильно (менше 60% завдань)
ЕК	4	59,7 %	27,9%	11,8%
КК	4	40,6%	32,4%	25,3%

Читання як вид мовленнєвої діяльності розвиває зорове сприйняття тексту, його графічне розпізнавання, орієнтацію у змісті тексту, уміння аналізувати логічні зв'язки у тексті, робити висновки.

Наше завдання полягало у доборі таких текстів для читання, під час роботи з якими в здобувачів початкової освіти розвивалися не лише вміння сприймати, аналізувати текст, а й відшуковувати й запам'ятовувати фрази мовленнєвого етикету, правила культури мовлення, спілкування і поведінки. Під час читання текстів уголос увага здобувачів початкової освіти також зосереджувалася на дотриманні інтонаційних засобів, на дикції, темпі, чіткості читання (з метою поваги до слухача), а також на активному слуханні тексту слухачами (з метою відтворення почутого і поваги до того, хто читає). Під час мовчазного читання у класі робився акцент на тому, що важливо уважно і вдумливо читати для розуміння змісту тексту, а також варто враховувати присутність решти здобувачів початкової освіти у класі, яким не потрібно заважати, оскільки кожен із них виконує таку ж роботу. У цьому випадку мова йде про взаємоповагу до однокласників-читачів. Правила культури поведінки під час читання нами подано у довіднику з мовленнєвого етикету і культури спілкування.

Наприклад, для контрольного читання було запропоновано текст «Манери вітання», який необхідно прочитати, дібрати заголовок, визначити основну думку тексту, дати відповіді на тестові запитання до прочитаного.

Результати аналізу виконання цього завдання засвідчують (табл. 2.3), що молодші школярі експериментального класу чіткіше визначають основну думку в тексті – на 32% вищий результат, ніж у контрольному класі; набагато краще орієнтуються у правилах, що стосуються культури спілкування, – різниця з контрольним класом становить 18%; швидше орієнтуються в тексті, виконуючи умови завдання; більша кількість здобувачів початкової освіти (81,8%) дала абсолютно правильні відповіді на тестові завдання після прочитаного тексту, а дітей, які виконали б завдання неправильно, немає в експериментальному класі.

Таблиця 2.3

**Результати аналізу сприйняття та орієнтування в тексті
для читання про культуру спілкування**

Класи		Кількість здобувачів початкової освіти / у %, що:			
		Визначили основну тему тексту	Дали правильну відповідь на тестові завдання	Виконали з помилками (дали відповідь на 60% завдань)	Виконали неправильно
ЕК	4	75,5%	81,8%	18,2%	0
КК	4	43,6%	63,8%	27%	9,2%

Також ми пропонували текст «Привітання» для читання. До нього після прочитання було запропоновано 6 запитань із 4 варіантами відповідей. Молодші школярі під час читання тексту знайомляться із традиціями привітання в Україні, формулами вітання, вибором формул із синонімічного ряду відповідно до ситуації спілкування. Молодші школярі експериментальному класі в середньому на 24% краще впоралися із завданням, ніж молодші школярі контрольного класу. Такі тексти добиралися з урахуванням вікових особливостей здобувачів початкової освіти, вимог чинної

програми, інтересів здобувачів початкової освіти, оскільки лише спонукання до активної пізнавальної діяльності здобувачів початкової освіти може давати позитивні результати навчання.

Результати аналізу виконання молодшими школярами цього завдання показано у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Результати аналізу сформованості в молодших школярів розпізнавати і пояснювати фрази мовленнєвого етикету в тексті для читання

Класи		Кількість здобувачів початкової освіти / у %, що:			
		Виконали правильно завдання	Допустили помилки:		
			неправильно відшукали фрази мовленнєвого етикету	неправильно пояснили фрази мовленнєвого етикету	
ЕК	4	71,7%	9,8%	18,5%	
КК	4	46,8%	18%	35,2%	

Вправи, спрямовані на принагідне формування вмінь культури спілкування, пропонувалися нашою методикою в експериментальному класі. До них належали вправи і завдання, розміщені в чинних підручниках і пов'язані з формуванням культури спілкування, а також вправи для вивчення нового матеріалу, лише вчитель доповнював умову такої вправи підготовленим нами додатковим завданням, що стосується культури спілкування. Такі вправи і завдання заслуговують на увагу, оскільки вони: а) уже містяться у підручниках; б) пропонуються для виконання під час вивчення лінгвістичних тем; в) умови деяких вправ доповнювалися завданнями з культури спілкування (сам зміст завдань у підручнику здебільшого сприятливий, але автори підручників не наголошують на цьому).

Так, під час вивчення розділу «Морфологія» у 4 класі пропонувалися завдання такого типу:

- прочитайте і скажіть, яку форму мовленнєвої діяльності відображено у тексті? Знайдіть і виправте помилки, чи впливають вони на культуру спілкування? (завдання стосувалися діалогічної форми висловлювання і містився мовний матеріал щодо форм закінчень кличного відмінка);

- зробіть комплімент молодші школяріві, який сидить праворуч (потім навпаки – той, що праворуч, робить комплімент тому, що ліворуч), називаючи ім'я учасника у кличному відмінку;

- уявіть: ви щойно приїхали до санаторію. Перший день. Вам потрібно познайомитись із вашими однолітками. Представтесь і зверніться до них на ім'я у кличному відмінку. Складіть і розіграйте діалог;

- погрупуйте слова (прикметники) у колонки, у кожній з яких мають бути слова з суфіксами на означення: презирливості, згрублості, пестливості. У якій колонці слова подобаються вам більше? З якою метою вони вживаються у спілкуванні;

- уявіть собі, що ви – редактор видавництва і вам потрібно виправити мовні помилки, допущені автором (вживання займеників). Як такі недоліки впливають на культуру мовлення;

- в українській мові є власні формули для називання часу. У запропонованих реченнях виправте помилки. Чи впливає використання таких форм на культуру мовлення і чи стосується це культури спілкування;

- уявіть собі, що вас запросили в гості. Пригадайте правила поведінки у гостях. Підкресліть дієслова у тексті. Назвіть формули подяки за смачну їжу та ін.

Оскільки окремих уроків (у необхідній кількості) на формування культури спілкування не передбачено чинною програмою, то нашої методики (5 хв. на кожному уроці) достатньо для досягнення поставлених нами завдань з формування культури спілкування в здобувачів початкової освіти початкових класів на уроках української мови. Важливими є систематичність здобуття знань, цілеспрямованість у виконанні різних вправ і завдань, пов'язаних з формуванням умінь культури спілкування, і обов'язковий контроль і

самоконтроль. А тому використання вправ і завдань, які принагідно сприяють формуванню означених умінь, є важливим для досягнення необхідного результату. Результати роботи з такими завданнями подано у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Результати аналізу сформованих умінь культури спілкування в молодших школярів під час вивчення частин мови

Клас	Кільк. здобувачів початкової освіти	Кількість здобувачів початкової освіти / у %, що:									
		Іменник		Прикметник		Займенник		Числівник		Дієслово	
		Прав.	З пом.	Прав.	З пом.	Прав.	З пом.	Прав.	З пом.	Прав.	З пом.
ЕК	4	67,4%	32,6%	79,2%	20,8%	83,1%	16,9%	73%	27%	64,6%	34,8%
КК	4	50,6%	49,4%	56,7%	43,3%	68,5%	31,5%	55%	45%	52,2%	47,8%

Завдання такого типу пропонувалися і під час вивчення інших розділів. Так, зверталась увага на виконання таких завдань: прочитайте назви телевізійних передач і висловіть свою думку щодо їх досконалості й виправданості; який характер людських взаємин передають подані вислови (про манери спілкування); знайдіть серед поданих нижче виразів вітання нейтральної тональності тощо.

Такі завдання пропонувалися молодшим школярам із застосуванням таких прийомів роботи, як *комплімент*, *мікрофон*, оскільки вони активізують діяльність здобувачів початкової освіти, збагачують їхній активний лексичний запас, розвивають логічне мислення. Зміст вправ дає можливість формувати навички культури спілкування на уроках української мови, забезпечуючи внутрішньопредметний зв'язок матеріалу з культури спілкування з іншими темами мовознавства. Ураховуючи вікові особливості здобувачів початкової освіти, тобто недостатній розвиток самосвідомості, невеликий життєвий досвід, звертали увагу на те, що діти можуть наслідувати небажані форми як вербального, так і невербального спілкування. Упровадження в практику

навчання української мови комплексних вправ і завдань з культури спілкування на основі роботи з мовним матеріалом і текстом давало змогу формувати в здобувачів початкової освіти основні поняття етикету мовленнєвої і немовленнєвої поведінки.

Навчання школярів говоріння і письма полягає у виробленні здатності у кожному конкретному випадку знаходити той єдиний варіант, який найбільше відповідає завданням спілкування у певних умовах. Зміст роботи з формування комунікативних умінь передбачає і збагачення словникового запасу школярів. Показником високого рівня мовлення здобувачів початкової освіти є великий обсяг активного словника, різноманітність морфологічних форм і синтаксичних конструкцій, уміння вибирати доцільні мовні засоби із синонімічного ряду, необхідні синтаксичні конструкції, відповідні формули мовленнєвого етикету, форми невербального спілкування відповідно до вимог певної ситуації спілкування.

Для з'ясування рівня сформованості в здобувачів початкової освіти початкових класів умінь складати діалоги у певній ситуації спілкування, умінь дотримуватися мовленнєвого етикету, культури мовлення і спілкування їм було запропоновано завдання такого типу: складіть діалоги, у яких було б використано певні етикетні формули. Скажіть, у якій ситуації спілкування вони використовуються? Які формули етикету ви додали б у кожній ситуації спілкування; складіть діалог за описаною ситуацією, опорними словами і словосполученнями; закінчіть діалоги, використайте під час знайомства наведені формули відповіді; складіть ситуації, частиною яких буде діалог, що ілюструватиме такі правила етикету тощо.

Такі завдання ми пропонували виконувати за допомогою прийомів: *розігрування ролей, мікрофон, круглий стіл* тощо. Вони сприяють розвитку умінь брати участь у колективному обговоренні, дискутувати, висловлюватися, а отже, й дотримуватися правил культури спілкування при цьому; оперативно залучають здобувачів початкової освіти до діяльності, взаємодії, мотивації

навчальної діяльності. Результати аналізу діалогічного мовлення здобувачів початкової освіти подано у таблиці 2.6.

Отже, молодші школярі експериментального класу під час створення діалогів обов'язково використовували формули мовленнєвого етикету – на 41,4% порівняно з контрольним класом; уміють визначати ситуацію спілкування – на 27%; володіють спектром формул мовленнєвого етикету у певних ситуаціях спілкування – на 35,5% краще в експериментальному класі; мають навички налагоджування контакту зі співрозмовником для досягнення мети спілкування – на 32% кращі показники в експериментальному класі.

Таблиця 2.6

Результати аналізу діалогічного мовлення молодших школярів з використанням мовленнєвого етикету

Клас		Кількість здобувачів початкової освіти / у %, що:									
		Використання формул етикету		Визначення ситуації спілкування		Запропонування формул етикету		Інтонаційне оформлення висловлювання		Контактність із співрозмовником	
		Повн.	Част.	Повн.	Част.	Повн.	Част.	Повн.	Част.	Повн.	Част.
ЕК	4	92,5%	13,5%	83,1%	16,9%	91,6%	7,9%	65,2%	34,8%	71,3%	28,7%
КК	4	51,1%	48,9%	56,7%	43,3%	55,2%	44,8%	43,8%	56,2%	46,1%	53,9%

Культура письмового спілкування полягає у формуванні вмінь створювати і оформляти тексти у письмовому вигляді (лист, запрошення, прохання, спілкування в мережі Інтернет, sms-повідомлення тощо) відповідно до норм культури спілкування (структура тексту, відповідність типу мовлення, доцільний добір формул українського мовленнєвого етикету з урахуванням ситуації спілкування, охайність і грамотність письма і т.ін).

З метою перевірки сформованості вмінь здобувачів початкової освіти будувати монологічні висловлювання відповідно до створеної ситуації спілкування молодшим школярам запропоновано такі завдання: напишіть листа своєму другові (подрузі), побудувавши його таким чином, щоб викликати в адресата позитивні емоції, заспокоїти, підняти настрій. Які фрази мовленнєвого етикету ви використали у своєму листі? Чи обов'язкові вони у тексті для

досягнення поставленої мети; запишіть формули мовленнєвого етикету для вираження звертання, привітання, прощання, які можна було б використати у приватному листі; проаналізуйте збережені протягом останнього місяця у власному телефоні sms-повідомлення і скажіть, чи дотримувалися ви правил створення таких повідомлень, чи доречним є вживання фраз мовленнєвого етикету; висловіть письмово свої роздуми на запропоновану тему. Як ви думаєте, про яку ситуацію спілкування йдеться у висловлюваннях відомих людей. Свою думку аргументуйте; поспілкуйтеся вдома у мережі Інтернет на сайті, де найбільше полюбляє спілкуватися ваших друзів-однокласників. Розкажіть про щось цікаве (свої враження) від події, що відбулася у класі; дізнайтеся думку однокласника щодо проблеми, що виникла у класі; як ви вчините, якщо погляди ваші не збігаються; аргументуйте власну думку тощо.

Результати аналізу виконаних завдань подано у таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Результати аналізу монологічного (письмового) висловлювання молодшими школярами з використанням формул мовленнєвого етикету

Клас		Кількість здобувачів початкової освіти / у %, що:				
		Структурна складність (усвідомлення, оформлення)	Повнота і розгорненість висловлювання	Використання формул мовленнєвого етикету	Відбір формул мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування	Розпізнавання ситуації спілкування за висловлюваннями відомих людей
ЕК	4	77,3%	69,8%	86,4%	90,3%	85,8%
КК	4	56,2%	52,8%	63,6%	58%	47,7%

Отже, аналіз результатів засвідчив, що, створюючи письмові повідомлення, молодші школярі враховують ситуацію спілкування, доречно вибирають формули мовленнєвого етикету відповідно до ситуації, дотримуються охайного письма і грамотності написання кращий результат створення письмових повідомлень в здобувачів початкової освіти експериментального класу.

З огляду на те, що в освітньому процесі необхідно моделювати ситуацію спілкування, то ми передбачали як зразок представляти її молодшим школярам, щоб вони могли її використати як один із можливих варіантів у рольовій грі чи під час імітації ситуації спілкування, а потім і в реальній ситуації спілкування відтворювали автоматично.

Для перевірки вмінь здобувачів початкової освіти орієнтуватися в ситуації спілкування, користуватися формулами мовленнєвого етикету, засобами невербального спілкування молодшим школярам пропонувалися *ситуативні* завдання:

- уявіть собі, що ви всією сім'єю прийшли в гості до бабусі. На вас уже чекають родичі: дорослі, їхні діти. Визначте тему й основну думку власного висловлювання, реплік мами й тата, рідні. У діалозі використайте запропоновані слова та словосполучення;

- уявіть, що під час вашої прогулянки на річку з батьками і молодшим братом вам зустрілася мамина колега. Складіть і розіграйте в особах можливий за цих обставин полілог. Співрозмовники: мамина колега, мама, батько, молодший брат, ви. Мета спілкування – привітання і знайомство;

- до вашого класу прийшов новий учень. До класу його привів директор. Складіть і розіграйте в особах полілог між директором, класним керівником і кількома здобувачами початкової освіти. Мета спілкування – знайомство.

Доречними виявилися зворотні завдання, умовою яких передбачалось уявити життєві ситуації, у яких можливі були б наведені репліки. Складіть і розіграйте діалог, доповнюючи висловлювання однією із реплік, запропонованих у дужках тощо.

Ураховуючи вікові особливості, коли молодші школярі молодшого шкільного віку все ще любляють змінювати різні форми діяльності, нами запропоновано молодшим школярам також на деяких уроках ігрові моменти, що спонукають здобувачів початкової освіти до зацікавлення навчальним процесом. Наприклад, такі ігри:

- молодші школярі діляться на 5 груп. Кожна група отримує по одному аркушеві із завданням ситуативного характеру. Порадившись між собою, молодші школярі пишуть відповіді;

- розіграйте ситуації і запропонуйте свій вихід із ситуації. Які формули етикету використаєте ви у відповідній ситуації?

- у школі часто відбувається знайомство, під час якого посереднику потрібно представити людей одне одному, називаючи когось першим, а когось другим. У грі беруть участь три учасники: один — посередник, інші два — люди, яких знайомлять. Якщо посередник під час представлення допустив помилку, той, хто її помітив і вказав на неї після представлення, пояснивши суть цієї помилки, займає місце посередника. Переможцем стає той, хто, виконуючи роль посередника, не допустив жодної помилки. *Варіанти гри:* а) *посередник* – директор школи; *перший партнер* – учитель школи; *другий партнер* – учень школи; б) *посередник* – заступник директора школи; *перший партнер* – батько молодші школярія; *другий партнер* – учень.

Результати аналізу виконання завдань подано у таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Результати аналізу використання ситуативних завдань на уроках української мови з метою формування культури спілкування

Класи	Кількість здобувачів початкової освіти	Кількість здобувачів початкової освіти / у %, що:				
		Визначення ситуації спілкування	Уміння складати діалог	Обов'язкове використання формул мовленнєвого етикету	Уміння орієнтуватися в ситуації спілкування	Обґрунтув. вибору формул мовл. етикету відповідно до сит. спілк.
ЕК	4	82,2%	76,7%	86,3%	90,3%	91,5%
КК	4	34,8%	109 61,9%	57,9%	62,5%	47,7%

Як показало дослідження, вправи і завдання, спрямовані на формування вмінь культури спілкування, збагачують активний лексичний запас здобувачів початкової освіти; сприяють засвоєнню формул мовленнєвого етикету, виробленню навичок користуватися необхідними формулами мовленнєвого

етикету відповідно до ситуації спілкування, урахувавши її складові; розвивають увагу, логічне мислення, контроль за вербальною і невербальною комунікацією як своєю, так і адресата; виховують ввічливість в здобувачів початкової освіти. Упровадження в практику навчання української мови таких вправ і завдань з культури спілкування сприяло формуванню в здобувачів початкової освіти основних понять про культуру мовлення, український мовленнєвий етикет, культуру поведінки і закріпленню цих знань у створюваних ситуаціях на уроках і швидкому відтворенню сформованих умінь за необхідності у реальних життєвих ситуаціях спілкування.

За результатами анкетного опитування, молодші школярі контрольного класу у більшості пояснювали, що слова з мовленнєвого етикету втрачають свою силу, якщо ними не користуватися, тоді як молодші школярі експериментального класу довели самі собі, що культура спілкування полягає не лише в доречному використанні формул мовленнєвого етикету, а й в умінні уважно слухати, правильно читати, користуватися формулами мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування, знати правила поведінки під час спілкування, доречно використовувати засоби невербального спілкування, дотримуватися норм культури мовлення. При цьому молодші школярі експериментального класу висловили думку, що такі завдання і вправи повинні бути систематичними для вироблення стійких умінь і міцних знань, тобто завдання повинні виконуватися не лише на уроках української мови, а й застосовуватися під час позаурочної роботи і в процесі вивчення інших предметів.

Експериментальна методика дала в цілому позитивні результати: молодші школярі експериментального класу (ЕК) більшою мірою, ніж контрольного (КК), здобули знання щодо культури спілкування; набули навичок користуватися засобами вербальної і невербальної комунікації відповідно до запропонованої ситуації спілкування – на 26,4% ніж у ЕК; уживати формули мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування і робити необхідний вибір формул із синонімічного ряду – в середньому на 34,2% ; оволоділи

вміннями культури спілкування відповідно до розробленої дослідної програми – на 20,3% у ЕК порівняно із КК. У цілому молодші школярі оволоділи матеріалом щодо правил поведінки у ситуаціях спілкування (звертання, привітання, знайомство, прохання, порада, пропозиція, вибачення, побажання, співчуття, вдячність, прощання, висловлення компліменту, згоди чи відмови, власного погляду тощо), набули вмінь користуватися формулами мовленнєвого етикету і невербальними засобами відповідно до ситуації спілкування, навчилися уважно вислуховувати співрозмовника, доречно ставити запитання, дотримуватися норм культури мовлення під час створення усних і письмових діалогічних і монологічних висловлювань, орієнтуватися у ситуації спілкування, стали ввічливішими, толерантнішими, вихованішими.

Це підтверджує узагальнювальна таблиця сформованості вмінь культури спілкування в здобувачів початкової освіти початкових класів на уроках української мови.

Так, молодші школярі, які виконали роботи на *високому і достатньому рівнях*, виявили вміння творчого рівня: створювати діалогічні висловлювання відповідно до запропонованої ситуації та мети спілкування (75,8% у ЕК); уміння будувати монологічні висловлювання, додержуючись вимог до створення цього виду мовленнєвої діяльності, ураховуючи ситуацію спілкування й адресата мовлення (69,1% у ЕК); уміння і навички користуватися фразами мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування (85,3% у ЕК); уміння слухати співрозмовника як учасника комунікативного акту (77,4% у ЕК); уміння орієнтуватися у теоретичному матеріалі щодо стандартних етикетних ситуацій спілкування (80,8% у 4 ЕК); уміння сприймати одержане повідомлення і створювати власне висловлювання як логічну і цілісну відповідь на почуте (69,5% у ЕК)); уміння аргументувати свої думки з приводу проблемної теми, даючи можливість висловитися співрозмовнику (39,1% у ЕК); розуміння значення культури спілкування для саморозвитку, самовдосконалення (85,6% у ЕК).

**Узагальнювальна таблиця сформованості вмінь культури спілкування в
молодших школярів на уроках української мови**

Сформовані вміння з культури спілкування	Рівень знань	ЕК		КК	
		4 клас		4 клас	
			%		%
уважно слухати текст чи співрозмовника, орієнтуватися у почутому	<i>Високий</i>		24,1		12,3
	<i>Достатній</i>		53,3		52,8
	<i>Середній</i>		12,9		21,3
	<i>Низький</i>		9,5		13,5
визначати ситуацію спілкування в почутому і прочитаному, розпізнавати формули мовленнєвого етикету	<i>Високий</i>		23,6		12,9
	<i>Достатній</i>		57,3		51,1
	<i>Середній</i>		14,6		26,9
	<i>Низький</i>		4,5		8,9
створювати діалогічні висловлювання згідно з правилами культури спілкування	<i>Високий</i>		18,5		7,3
	<i>Достатній</i>		57,3		48,3
	<i>Середній</i>		19,6		32,5
	<i>Низький</i>		4,5		11,8
створювати монологічні висловлювання, дотримуючись норм культури спілкування	<i>Високий</i>		15,2		9,5
	<i>Достатній</i>		53,9		42,7
	<i>Середній</i>		22,5		42,1
	<i>Низький</i>		8,4		15,1
орієнтуватися у теоретичному матеріалі щодо стандартних етикетних ситуацій спілкування	<i>Високий</i>		17,9		10,1
	<i>Достатній</i>		62,9		47,7
	<i>Середній</i>		11,2		31,4
	<i>Низький</i>		2,2		10,6
дотримуватися вимог до якісного мовлення під час створення усних і письмових висловлювань	<i>Високий</i>		9,5		7,3
	<i>Достатній</i>		49,4		35,3
	<i>Середній</i>		34,2		44,9
	<i>Низький</i>		6,7		12,3
користуватися фразами мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування	<i>Високий</i>		19,1		8,9
	<i>Достатній</i>		66,2		46,0
	<i>Середній</i>		10,1		34,2
	<i>Низький</i>		4,5		10,6
доречно користуватися засобами невербального спілкування	<i>Високий</i>		11,8		6,7
	<i>Достатній</i>		38,2		23,6
	<i>Середній</i>		39,3		50,5
	<i>Низький</i>		10,6		19,1
орієнтуватися у ситуаціях спілкування	<i>Високий</i>		21,3		10,6
	<i>Достатній</i>		51,1		34,8
	<i>Середній</i>		21,9		43,8
	<i>Низький</i>		5,6		10,6

Молодші школярі, що опанували вміння культури спілкування на *середньому* рівні, найчастіше знайомилися з пропонованим матеріалом не досить глибоко, у відповідях містилися значні помилки або недоцільно використовували ті чи інші прийоми (у середньому 20,8%). Молодші школярі, роботи яких ми віднесли до *низького* рівня, виявили елементарні вміння або не впоралися із завданням (6,2%).

Таким чином, пропонована методика дала позитивні результати і є дієвою для застосування у початкових класах на уроках української мови.

Експериментальне навчання сприяло вдосконаленню змісту, методів, форм і засобів роботи з формування вмінь культури спілкування, створенню підґрунтя для подальшого вдосконалення зазначених умінь. Результати експериментального навчання переконливо підтверджують припущення, що ефективність роботи з формування вмінь культури спілкування в здобувачів початкової освіти початкових класів було забезпечено запропонованою нами системою вправ і завдань, спрямованою на формування означених умінь в усіх видах мовленнєвої діяльності, урахуванням вікових особливостей здобувачів початкової освіти, використанням різних видів і форм навчальної діяльності, застосуванням різноманітних методів і засобів навчання. Пропонована методика створює більше можливостей для розвитку самостійності здобувачів початкової освіти, активізує їхню творчу ініціативу, поглиблює аналітичну діяльність, сприяє налагодженню контакту зі співрозмовником у будь-якій ситуації спілкування.

ВИСНОВКИ

У сучасних підходах до навчання української мови та формування культури спілкування молодших школярів розглядається як один із істотних критеріїв досягнення їхнього мовленнєвого розвитку: це вміння поєднувати правила культури поведінки, дотримання норм культури мовлення і використання формул мовленнєвого етикету у відповідних ситуаціях спілкування. Результати здійсненого дослідження дали можливість зробити такі висновки.

1. Проаналізовано педагогічну й методичну літературу з досліджуваної проблеми з метою визначення сутності цієї проблеми та з'ясування теоретичних засад дослідження. Огляд літератури засвідчив, що проблема формування культури спілкування в здобувачів початкової освіти початкових класів на уроках української мови недостатньо досліджена, що дало підстави для висновків про доцільність і своєчасність створення системи роботи з формування вмінь культури спілкування.

2. З'ясовано основні аспекти поняття «культура спілкування». Розглянувши поняття «культура спілкування» і його складові: мова і мовлення, культура мови і культура мовлення, мовний етикет і мовленнєвий етикет, спілкувальний етикет, культура поведінки, доходимо висновків, що ті мовці, які хочуть мати успіх у спілкуванні, тобто в досягненні життєвої мети і завдань, повинні відчувати потребу етикетно-мовного самовдосконалення. Для цього потрібно контролювати свою поведінку під час спілкування, моделювати її для передбачуваних ситуацій, аналізувати реакції співрозмовника і свої власні враження, знаходити оптимальні способи використання вербальних і невербальних засобів, обмірковувати свої успіхи й помилки, постійно прагнути до кращого результату.

3. Проаналізовано стан формування культури спілкування в шкільній практиці, результатів констатувальних зрізів, проведених серед здобувачів початкової освіти, виявив, що на уроках української мови проводиться

недостатня робота, що не може сприяти досягненню успішності спілкування, негативно впливає на якість навчання і виховання у цілому.

4. Розроблено та експериментально перевірено педагогічні умови формування культури спілкування молодших школярів на уроках української мови. Пропонована методика формування культури спілкування спирається на психолінгвістичні і лінгводидактичні засади навчально-пізнавальної діяльності, яка охоплює відповідний рівень сформованості в здобувачів початкової освіти початкових класів умінь дотримуватися культури спілкування в різних життєвих ситуаціях, позитивну внутрішню мотивацію, подолання труднощів шляхом засвоєння здобувачами початкової освіти теоретичних знань щодо правил поведінки під час спілкування, культури спілкування, українського мовленнєвого етикету; опрацювання системи вправ і завдань (здебільшого ситуативного характеру); застосування набутих умінь і навичок культури спілкування у щоденних життєвих ситуаціях не лише на уроках української мови, а й у позаурочний і позашкільний час.

У процесі дослідження з'ясовано, що успішність роботи з формування вмінь культури спілкування залежить від раціонального використання активних форм роботи здобувачів початкової освіти на уроках, методів навчання (пояснення вчителя, бесіда, виконання вправ і завдань, спостереження за мовним процесом, робота з літературою; інтерактивне навчання: моделювання життєвих ситуацій, сюжетно-рольові ігри, тренінги, робота в парах, групах та ін.), від засобів навчання. Аналіз результатів експериментального навчання засвідчив, що в ЕК рівень умінь культури спілкування порівняно із КК в середньому зріс на 21%, що сприяло підвищенню рівня мовленнєвої культури здобувачів початкової освіти у цілому.

Розглянуті в дослідженні положення не вичерпують усіх питань цієї проблеми, важливість і актуальність якої визначає необхідність її подальших досліджень у різних аспектах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо. Київ: Українська книга. 1997. –336 с.
2. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови : навч. Посібник. Л. : Світ. 2003. 432 с.
3. Баган М. «Ох, не однаково мені, ...як ми говоримо». *Українська мова мова та література*. 2001. № 19. С. 12-13.
4. Барановська Л. Сутність основних знань, умінь і навичок вербального спілкування. *Дивослово*. 2000. № 5. 86 с.
5. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник для школярів. К. : Академія. 2004. 344 с.
6. Белик Э. В. Сучасна енциклопедія спілкування: 1000 правил етикету. Донецьк : БАО. 2004. 443 с.
7. Бобир О. Етикет учителя : навчально-методичний посібник. К. : Ленвіт. 2004. 192 с.
8. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. К. : Рідна Мова. 1998. 475 с.
9. Бондаренко Н. Українська мова : 5-12 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Чернівці : Букрек, 2005. 108 с.
10. Борисов А. Ю. Розкіш людського спілкування. К. : Менеджер, 2000. 176 с.
11. Бугай Н. І. Український етикет : посібник для дітей та дорослих. К. : Б-ка українця, 2000. 263 с.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. К.: Ірпінь: Перун, 2002. 1440 с.
13. Глазова О. П., Рідна мова : підруч. для 5 класу загальноосвіт. навч. закл. К. : Пед. преса, 2005. 288 с.
14. Глазова О. П., Кузнецов Ю. Б. Рідна мова : підруч. для 6 класу загальноосвіт. навч. закл. К. : Пед. преса, 2006. 288 с.

15. Глазова О. П. Ситуативні вправи для формування умінь і навичок діалогічного мовлення. *Дивослово*. 2003. № 3. С. 92 -95.
16. Голуб Н. Б. Методом щоденних вправ: Практичні аспекти риторизації української мови та літератури в школі. *Українська мова і література в школі*. 2008. № 5. С. 42–52.
17. Гуменюк Н. Етика спілкування та етикет (урок розвитку мовлення). *Українська мова і література в школі*. 2002. № 7. С. 72.
18. Державний стандарт початкової загальної освіти Міністерства освіти і науки України / <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/derzhavni-standarti>.
19. Дика Н. Поняття культури мовлення здобувачів початкової освіти. *Дивослово*. 2002. № 2. С. 24.
20. Дідук Г. І. Лінгвостилістичні та комунікативно-ситуативні вправи на уроках української мови. Тернопіль : Навч. кн. : Богдан, 2004. 80 с.
21. Дмитренко Г. та ін. Українська мова : навчальний посібник. К. : Народознавство, 2002. 116 с.
22. Дмитренко Г. Українська мова : навч. посіб. для 5 класу. К. : Народознавство, 2002. 118 с.
23. Доновська В. М. Дидактичні матеріали з української мови. Д., 2003. 232 с.
24. Донченко Т. К. Організація навчальної діяльності здобувачів початкової освіти на уроках рідної мови : посібник для вчителів і студентів. К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. 264 с.
25. Дороз В. Ф. Методика навчання української мови в загальноосвітніх закладах. К. : ЦНЛ, 2008. 386 с.
26. Дорошенко С. І. Основи культури і техніки усного мовлення : навч. посіб. Х., 2002. 144 с.
27. Дунець Л. М. Психологія спілкування : навч. посіб для студ. спец. «Соціальна педагогіка та практична психологія». Хмельницький, 2003. 142 с.

28. Єланська А. Секрети твого успіху. Етикет і мистецтво спілкування. К. : Махаон-Україна, 2006. 192 с.
29. Заболотний О. В. Рідна мова : підруч. К. : Навчальна книга, 2005. 288 с.
30. Завада М. Культурологічний принцип навчання рідної мови в середній школі. Як сприяти підвищенню культури усного мовлення здобувачів початкової освіти на уроках української мови. Українська мова та література. 2001. № 19. С. 10–11.
31. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. К. : Ленвіт, 2003. 261 с.
32. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії. К. : Ленвіт, 2000. 272 с.
33. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа). Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. 2002. № 2. 96 с.
34. Концепція мовної освіти 12-річної школи (українська мова). Дивослово. 2004. № 3. С. 76–80.
35. Кочан Н. І. Словник-довідник з методики викладання української мови. Л. : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 249 с.
36. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник для молодшої школяріки. К. : Академія, 2006. 464 с.
37. Крижановська О. І. Навчально-методичний комплект з культури мовлення : [для студ. філол. фак.]. Кіровоград : РВЦ КДПУ, 2001. 46 с.
38. Кубрак О. В. Етика ділового та повсякденного спілкування : навч. посіб. з етикету для студ. Суми : Унів. кн., 2002. 208 с.
39. Культура ділового спілкування : навч. посіб. / [уклад. Л. Г. Зубенко, В. Д. Немцов]. К., 2000. 200 с.
40. Культура спілкування : навч.-метод. посіб. / Ф. С. Арват, Є. І. Коваленко, С. В. Кириленко, П. М. Щербань. К. : ІЗМН, 1997. 328 с.
41. Литвиненко П. О. Цифрова комунікація в сучасній освіті. Дніпро: Моноліт, 2020. 197 с.

42. Малахов В. А. Етика : курс лекцій. К. : Либідь, 2006. 384 с.
43. Мартіна О. В. Формування комунікативних умінь в здобувачів початкової освіти при вивченні іменників у шкільному курсі української мови : посіб. для вчителя. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. 72 с.
44. Мацько Л. І. Матимемо те, що зробимо (До питання про формування мовної культури). *Дивослово*. 2001. № 9. С. 2–3.
45. Мельничайко О. І. Українська мова. Комунікативні вправи. Тернопіль : Навч. кн. : Богдан, 2003. 48 с.
46. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах : підруч. для студ. вищ. закл. освіти / М. І. Пентилюк, А. Г. Галетова, С. О. Караман та ін. К. : Ленвіт, 2000. 264 с.
47. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах/ за ред. М. І. Пентилюк. К. : Ленвіт, 2005. 400 с.
48. Миронюк О.М. Історія українського мовного етикету. Звертання. К. : Логос, 2006. 167 с.
49. Морозова Л. В. Цифрові технології у навчанні молодших школярів. Одеса: Астропринт, 2019. 198 с.
50. Навчальні програми. Типові освітні програми для 1–2. 3–4 класів Нової української школи. <http://mon.gov.ua>
51. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. *Освіта*. 2002. №26. 207 с.
52. Нечволод Л. І. Говоріння : зб. навч. і контрол. вправ та завдань. Х. : Торсінг, 2004. 208 с.
53. Олійник О. Б. Українська мова : підруч. для 6 кл. серед. шк. К. : Вікторія, 2003. 400 с.
54. Омельчук С. А. Усі уроки української мови. Х. : Основа, 2006. 432 с.
55. Омельчук С. А. Формування мовленнєво-комунікативних умінь у процесі вивчення синтаксису. *Дивослово*. № 9. 2006. С. 2–4.

56. Освітні технології : навч.-метод. посіб. / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін. К. : А. С. К., 2001. 256 с.
57. Палихата Е. Я. Методика навчання українського усного діалогічного мовлення здобувачів початкової освіти основної школи. Тернопіль : ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2002. 272 с.
58. Пентилюк М. І. Концепція когнітивної методики навчання української мови. *Дивослово*. 2004. № 8. С. 5–9.
59. Подлевська Н. В. Культура спілкування – як наука про якість користування мовою. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства* : зб. наук. пр. Хмельн. нац. ун-ту. Хмельницький : ХНУ, 2007. Вип. 3. С. 136–139.
60. Полянський П. Педагогічна адаптація здобувачів початкової освіти до навчання в основній школі : метод. рек. *Українська мова й література в серед. школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2005. № 2. 154 с.
61. Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання. Київ, 2007. 144 с.
62. Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання / за ред. О. І. Пометун. К. : А.С.К, 2004. 192 с.
63. Потелло Н. Я. Українське ділове мовлення і спілкування : навч. посіб. К. : МАУП, 2003. 440 с.
64. Практикум з методики навчання української мови / за ред. М. І. Пентилюк. К. : Ленвіт, 2003. 302 с.
65. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. Л. : СПОЛОМ, 2001. 223 с.
66. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. Дрогобич : Відродження, 2001. 287 с.
67. Савченко О. Я. Педагогіка початкової школи. Київ: Либідь, 2010. 210 с.
68. Сербенська О. Екологія українського слова : практ. словничок-довідник. Л. : Манускрипт, 2003. 68 с.

69. Сербенська О. А. Культура усного мовлення : практикум. К. : Центр навч. л-ри, 2004. 216 с.
70. Скуратівський Л. В. Мотив як рушійна сила пізнавальної діяльності у процесі вивчення мови. *Дивослово*. 2005. № 2. С. 2–4.
71. Словник-довідник з методики української мови / Н. М. Захлюпана, І. М. Кочан. Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 250 с.
72. Словник-довідник з української лінгводидактики : навч. посіб. / за ред. М. Пентилюк. К. : Ленвіт, 2003. 149 с.
73. Стахів М. Український комунікативний етикет : навч.-метод. посіб. К. : Знання, 2008. 245 с.
74. Стельмахович М. Г. Система робота з розвитку зв'язного мовлення в 4-8 класах. К. : Радянська школа, 1981. 137 с.
75. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. К. : 1987. 543 с.
76. Сучасний урок української мови / С. А. Омельчук, Н. В. Кумейська, М. В. Середа, М. В. Заводянна. Х. : Основа, 2006. 208 с.
77. Фасоля А. Мета, зміст, технологія уроку. *Дивослово*. 2004. № 6. С. 19.
78. Феллер М. Так учили вправно спілкуватися в Могилянській академії в Києві 300 років тому. *Українська мова та література*. 2000. № 17. С. 7–8.
79. Формування культури користування мобільним зв'язком / М-во освіти і науки України, Ін-т інновац. технологій і змісту освіти, Нац. мобіл. оператор «Київстар». К., 2007. 25 с.
80. Хорошковська Т. Сучасний погляд на читацькі вміння та їх вимірювання в основній школі. *Українська мова і література в школі*. 2008. № 3. С. 58–61.
81. Цимбалюк І. М. Психологія спілкування : навч. посіб. К. : Професіонал, 2004. 304 с.
82. Чередник Т. Виховання читача як методична проблема. *Всесвітня література в середніх навчальних закладах України*. 2007. № 1. С. 2–6.

83. Чмут Т. К. Етика ділового спілкування. К. : Вікар, 2003. 223 с.
84. Шамова Т. І. Інноваційні методи навчання в початковій школі. Харків: Ранок, 2005. 347 с.
85. Шевцова Л. С. Методика застосування мовленнєвих ситуативних завдань. Житомир : Меркурій, 2004. 94 с.
86. Шелехова Г. Методичні рекомендації щодо викладання української (рідної) мови в 2005-2006 навчальному році. *Українська мова і література в школі*. 2005. № 5. С. 2–4.
87. Шелехова Г. Т. Формування вмінь читати на уроках української мови. *Українська мова і література в школі*. 2006. № 3. С. 4–8.
88. Шеломенцев В. М. Етикет і сучасна культура спілкування. К. : Лібра, 2003.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Контрольні роботи для проведення констатувального зрізу знань здобувачів початкової освіти про культуру спілкування

Перший варіант

1. Написати лист братові чи сестрі. Назвіть, які формули етикету спілкування ви використали? Яке значення для ефективного спілкування має почерк адресата та його грамотність?

2. Складіть діалог, уявивши:

а) що ви зустріли вашого однокласника і хочете повідомити йому, що не встигнете підготувати всі питання до тематичної атестації;

б) що на літніх канікулах ви поїдете на Чорне море;

Але ви зовсім не впевнені в тому, що говорите. Будуючи висловлювання, використовуйте вставні слова: *певно, напевно, мабуть, може бути, здається, можливо, очевидно*. У бесіді з однокласником використовуйте формули мовленнєвого етикету.

3. Підготуйте монологічне висловлювання на тему «Для чого потрібно добре навчатися?», використовуючи фрази мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування й дотримуючись вимог до створення монологу.

4. Прочитайте речення. Які норми мовного етикету вони виражають, що в них засуджується і чому? Чи мають ці речення відношення до культури спілкування?

1. Яка чемна у вас донечка: усім сусідам каже «добридень». 2. Привітний у мене сусід, уважна людина: не забуває привітати мене з днем народження. 3. Яка неприємна людина: усім каже «ти». 4. Наша сусідка — чемна людина, завжди так ввічливо каже «спасибі» навіть за дрібну послугу. 5. Такі невиховані діти у наших сусідів: ніколи не вітаються. 6. Он сусідка сусідці розказує новини так, що на всю вулицю чути. 7. Що ви мене паном називаєте? Який я вам пан? 8. От невихована людина: рота не дає відкрити, все говорить, перебиває всіх.

Другий варіант

1. Напишіть листа батькові чи матері.

Поясніть, які формули спілкувального етикету ви використали? Яке значення для ефективного спілкування має почерк адресата та його грамотність?

2. Складіть діалог, уявивши:

а) що ви зустріли вашого однокласника і хочете повідомити йому про те, що щойно дізналися, що усьому класу за тиждень потрібно підготувати святковий вечір;

б) що на літніх канікулах ви поїдете відпочивати у гірську місцевість;

Повідомте це, передавши ті почуття, які викликає у вас це повідомлення (радість, здивування, співчуття і т.ін.). Поясніть, чому це саме так, зробивши висловлювання більш поширеним. Використовуйте вставні слова: *на превеликий жаль, на щастя, на мою радість, на здивування* та відповідні формули етикету спілкування.

3. Складіть монологічне висловлювання на тему «Що б я хотів змінити, аби мій клас став кращим?», використовуючи фрази мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування і дотримуючись вимог до створення монологу.

4. Поясніть значення прислів'їв і приказок. Чи стосуються вони культури спілкування? Як саме?

Яка яблунька, такі й яблука. Аби цвіт, а ягідки будуть. Не з кожного цвіточка ягідочка. Яка грушка, така й юшка. Троянди, без колючок не буває. Роза і в терну гожа. Любиш смородину — люби й оскомину. Подивився, мов кислицю з'їв. Тісно — і яблуку ніде впасти. Не нашого поля ягода. Де Крим, де Рим, а де попова груша. Правда твоя, що на вербі — груші, на осиці — кислиці (Нар. творчість).

ДОДАТОК Б

Контрольні роботи для проведення констатувального зрізу знань здобувачів початкової освіти з культури спілкування

Перший варіант

1. Написати листа шкільній подрузі чи другові.

Поясніть, які формули етикету спілкування ви використали? Яке значення для ефективного спілкування має почерк адресата та його грамотність?

Поясніть слова Ліни Костенко:

*Пишіть листи і надсилайте вчасно,
коли їх ждуть далекі адресати,
коли є час, коли немає часу,
і коли навіть ні про що писати.*

2. Складіть діалог, виконавши в особах телефонну розмову:

а) класного керівника та молодші школярія, який пропустив шкільні заняття;

б) батька і сина, котрий пропустив шкільні заняття.

Використовуйте формули мовленнєвого етикету. Поясніть відмінності між двома варіантами телефонної розмови.

3. Складіть монологічне висловлювання на тему «Що значить для мене школа?», використовуючи формули мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування.

4. Прочитайте прислів'я, поясніть їх зміст. Про що в них говориться – про мову чи мовлення? У яких ситуаціях використовуються такі прислів'я? Яким чином ці прислів'я стосуються культури спілкування?

Слова ласкаві, та думки лукаві. Таке верзе, що й купи не тримається. Слово – не горобець: вилетить – не спіймаєш. Язык без кісток: що хоче, те й лопоче. Меле, як порожній млин. Гризуться, як собаки за кістку. Слова пристають, як горох до стінки. Язык до Києва доведе (Нар.творчість).

Другий варіант

1. Напишіть листа класному керівникові.

Поясніть, які формули етикету спілкування ви використали? Яке значення для ефективного спілкування має почерк адресата та його грамотність?

Поясніть слова Ліни Костенко:

*Пишіть листи і надсилайте вчасно,
коли їх ждуть далекі адресати,
коли є час, коли немає часу,
і коли навіть ні про що писати.*

2. Складіть діалог, виконавши в особах телефонну розмову:

а) двох однокласниць, одна з яких пропустила тиждень занять через хворобу;

б) класного керівника та молодші школярія, який пропустив шкільні заняття;

Використовуйте формули мовленнєвого етикету. Поясніть відмінності між двома варіантами телефонної розмови.

3. Підготуйте монологічне висловлювання на тему «Яке значення для людини має читання книг, журналів, газет?», використовуючи фрази мовленнєвого етикету відповідно до ситуації спілкування й дотримуючись вимог до створення монологу.

4. Прочитайте прислів'я. У яких ситуаціях використовуються такі прислів'я? Які якості людей вони характеризують?

1. Слово до слова — зложиться мова. 2. Слово — не горобець, вилетить — не спіймаєш. 3. Птицю пізнають по пір'ю, а людину по мові. 4. Від теплого слова і лід розмерзається. 5. Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш. 6. І від солодких слів буває гірко. 7. Не мни слова, говори просто. 8. Слово може врятувати людину, слово може і вбити. 9. Не базікай, чого не велять. 10. Товче воду в ступі (Нар.творчість).

Тест «Чи приємно з вами спілкуватися?»

Товариськість людини не завжди означає приємність спілкування з нею. Є люди, які своєю «товариськістю» набридають майже з першої хвилини розмови. Якщо уважніше придивитися до свого оточення, то кожен може знайти таких людей. Задумайтеся, чи є ви приємним співрозмовником?

Оцінка: Якщо ви позитивно відповіли на запитання 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, можете зарахувати собі по одному балу за кожну відповідь.

1. Чи ви любите більше слухати, ніж говорити?
2. Чи ви завжди можете знайти тему для розмови навіть з незнайомою людиною?
3. Чи ви завжди уважно слухаєте співрозмовника?
4. Чи любите ви давати поради?
5. Якщо тема розмови вам не цікава, чи будете ви про це натякати співрозмовнику?
6. Чи ви роздратовуєтеся, коли вас не слухають?
7. Чи є у вас особиста думка з кожного питання?
8. Якщо тема розмови вам не знайома, чи будете її розвивати?
9. Чи любите ви бути в центрі уваги?
10. Чи є хоча б три предмети, з яких ви володієте досить вагомими знаннями?
11. Чи ви хороший оратор?

1-3 бали. Ви часто мовчазні і не настільки товариські, щоб вас не уникали. Спілкуватися з вами не завжди приємно, навпаки здебільшого дуже важко. Вам потрібно серйозно над цим задуматися.

4-8 балів. Ви, можливо, і не надто товариська людина, проте майже завжди уважний і приємний співрозмовник, хоча можете бути і не уважним, коли не в настрої, але ви не вимагаєте у такі хвилини особливої уваги до себе від навколишніх.

9-11 балів. Ви, мабуть, один із найприємніших людей у спілкуванні. Навряд чи друзі можуть без вас обійтися. Це прекрасно. Проте виникає одне запитання: вам дійсно приємно бути весь час у цій ролі, чи інколи доводиться грати, як на сцені?

ДОДАТОК В

Контрольні роботи для проведення формувального експерименту

Текст для читання мовчки

Манери вітання

З давніх часів представники різних народів, вітаючись, будь-якими способами вітають один одного: зичуть добра, щастя і здоров'я.

Кожному народу властива своя манера вітання. Так, монголи та індокитайці проявом ввічливості вважають потирання носа, а в Новій Зеландії вітають один одного дотикаючись носами. Серед народів Непалу проявом поваги є дотик лобом до підлоги, а ось жителі Тибету, вітаючись, знімають головний убір правою рукою, ліву закладають за вухо і при цьому висовують язик. У деяких країнах Сходу характерною ознакою вітання є нахил корпусу з одночасним викиданням рук. У басейні ріки Конго існує звичай подавати один одному обидві руки і, схилившись, дути на них. У племенах, що мешкають біля озера Танганьїку, вітання починається з того, що при зустрічі хлопають один одного по животу, потім вдаряють у долоні і обмінюються рукостисканням.

У країнах Європи вітають один одного, трохи підіймаючи правою рукою капелюх і роблячи легкий уклін головою. Порушенням етикету у слов'ян є гмолодші школярії, нестримані вітання.

Зустрівшись, знайомі люди вітаються. Інколи між собою вітаються і незнайомі. Це залежить від традицій, соціальної приналежності, нарешті, від вихованості. У селах Західної України вітаються з незнайомою людиною молодші від неї, а подекуди і старші. Вітальними реплікам обмінюються незнайомі, зустрівшись десь далеко у лісі, в горах, у степу, в черзі біля криниці.

Вітальні формули за своїм змістом у різних етнововних спільнотах дуже відмінні, різноманітні, іноді дивні з нашого погляду. Так, стародавні єгиптяни запитували: *Як пітнієш?* Античні греки закликали: *Радуйся!* А сучасні монголи з'ясовують: *Як кочуєш? Як худоба?* Такими фразами обмінюються й поважні люди, які, звісно, не кочують і здебільшого не мають худоби. Всім цим вітанням властива однакова спрямованість: засвідчити увагу до людини, своє гречне ставлення, побажати їй чогось доброго, спитати, чи з нею все гаразд, тощо.

В українській мові багато вітальних формул: *Доброго ранку!* - *Добрий ранок!* - *Добрий вечір!* Ці вітання у відповідну пору доби можна вживати до всіх людей.

У багатьох місцевостях, вітаючись з тими, хто в цей час працює, послуговуються висловом *Боже, помагай!*

Важливою проблемою в ситуації вітання є те, хто має вітатися першим. Деякі люди надають цьому винятково великого значення й оцінюють інших людей за тим, чи ті вітаються першими, чи чекають, що привітаються з ними. Щодо вітання є дуже розумне правило: першим вітається той, хто краще вихований. І якщо люди добре виховані, то здебільшого вітаються одночасно. Проте, навіть знаючи це правило, багато хто його недотримується, не «шанує свою гідність». Та людина, яка вітається першою, не тільки нічого не втрачає, а, навпаки, виграє.

При зустрічі зі знайомими або тими, з ким ви хотіли б поговорити, неодмінно привітайтеся. Прийнято вітатися не тільки зі знайомими, але й з людьми, котрі мешкають по сусідству. За усталеним звичаєм першим вітається хлопчик з дівчинкою, чоловік з жінкою, молодший зі старшим, підлеглий з начальником. Якщо ви хочете попросити незнайому людину про якусь послугу, то спочатку чемно привітайтеся, а потім вже висловлюйте своє прохання.

Зі знайомими людьми вітайтеся не тільки тоді, коли ви упевнені, що вони вас бачать, а й тоді, коли ви не впевнені, чи помітять вони ваше привітання.

Незалежно від віку, статі, посади першим вітається той, хто проходить повз когось або переганяє його. І звичайно той, хто підходить до гурту, чи заходить у приміщення тощо. У

гостинній спочатку вітаються з господинею, потім із господарем, а тоді з рештою присутніх, не обминаючи й дітей.

Тестові завдання і варіанти відповідей

1. Як вітаються в Новій Зеландії?
 - а) дають ляпаса один одному;
 - б) торкаються п'ятами;
 - в) торкаються носами;
 - г) знімають головний убір.
2. Жителі, якої країни, вітаючись, висовують язик?
 - а) Тибету;
 - б) Англії;
 - в) Туреччини;
 - г) Непалу.
3. Щодо вітання є дуже розумний афоризм: першим вітається той, хто ...
 - а) краще володіє мовою;
 - б) краще вихований;
 - в) менший за віком;
 - г) старший за віком.
4. Яку формулу використовували стародавні єгиптяни для привітання?
 - а) Як справи?
 - б) Як ся маєте?
 - в) Як поживаєте?
 - г) Як пітнієте?
5. Відповідно до правил етикету, хто вітається першим:
 - а) жінка з чоловіком;
 - б) начальник з підлеглим;
 - в) молода дівчина зі старшим чоловіком;
 - г) дівчинка з хлопчиком.
6. Чим особливе вітання племен, що мешкають біля озера Танганьїку?
 - а) чухають живота;
 - б) чухають потилицю правою рукою і нахиляють корпус;
 - в) хлопають один одного по животу;
 - г) хлопають один одного по плечу.
7. Вітаючись з тими, хто в цей час фізично працює, варто сказати:
 - а) Дай, Боже, щастя!
 - б) Моє шанування!
 - в) Добридень!
 - г) Боже помагай!
8. З ким у гостях насамперед потрібно привітатися?
 - а) з бабусею;
 - б) з гостями;
 - в) з хазяїном;
 - г) з хазяйкою.
9. Яка спрямованість не властива вітанням?
 - а) висловити свою доброзичливість;
 - б) засвідчити свою повагу до людини;
 - в) звернути увагу на себе;
 - г) побажати людині чогось доброго.
10. За яких умов, відповідно до існуючого етикету, незнайомим можна і не обмінюватися вітальними репліками?
 - а) у місті в громадському транспорті;
 - б) у черзі біля криниці;

- в) у степу;
- г) десь далеко в лісі.

11. У басейні річки Конго прийнято подавати один одному обидві руки. І що за звичаєм потрібно з ними робити:

- а) цілувати їх;
- б) плювати на них;
- в) діставати лобом до них;
- г) дути на них.

12. За афоризмом: якщо люди правильно виховані, то вони:

- а) думають, як правильно привітатися;
- б) мовчать;
- в) не знають, що сказати;
- г) вітаються одночасно.

Завдання

1. Знайдіть серед поданих нижче виразів вітання нейтральної тональності. Доброго ранку. Добрий вечір. Добрий день. Вечір добрий. Добридень. Добридень. Добридень. Добридень. Привіт. Салют. Здрастуй. Здоров. Вітаю. Скільки літ.
2. Дайте розгорнуті відповіді на такі запитання:
 1. Чи впливає вибір місця і часу на хід розмови та її наслідки?
 2. Чи треба пристосовувати свою манеру й поведінку до обставин?
 3. Який тон для розмови потрібно обрати?
 4. Що треба: більше говорити чи більше слухати?
 5. Як треба вимовляти *ВИ*, а як *Я*?
 6. Як зупинити надто балакучого співрозмовника?
 7. Як слід спілкуватися з людьми, які працюють на відповідальних посадах і дуже зайняті?
3. Який характер людських взаємин передають подані вислови:
 - а) дзвонити в усі дзвони, бити в барабани, піднімати на ноги, зчиняти галас, зчинити веремію, наробити шереху;
 - б) доливати масла в огонь, підкладати хмиз до багаття, укинути іскру в порох;
 - в) співати з чужого голосу, танцювати під чужу дудку, дивитися чужими очима;
 - г) тягти руку (за ким), в одну дудку грати, одну пісню співати, співати тієї ж;
 - д) діяти на нерви, допикати до живого, зачіпати за живе, заливати за шкуру сала, доводити до білого жару.
4. Побудуйте репліки із звертаннями до матері, батька, бабусі, дідуся, брата, сестри чи інших осіб, які містять суфікси пестливості, зменшення з висловленням прохання, побажання, вітання, прощання тощо.
5. Доберіть або складіть вітання з днем народження і побажання:
 - а) мамі чи батькові;
 - б) класному керівникові;
 - в) подрузі чи другові;
 - г) однокласникові.

Завдання з культури спілкування під час вивчення розділу «Морфологія»

1. Тема «Іменник»

Завдання 1. Прочитайте і скажіть, яку форму мовленнєвої діяльності відображено у тексті? Знайдіть і виправте помилки, чи впливають вони на культуру спілкування?

- *Олена, що трапилось?*
- *Нічого, Сергій, - буркнула дівчина.*
- *Може, я міг би Вам допомогти? – довірливо запитав хлопець (О.Гончар).*

Завдання 2. Уявіть, що ви щойно приїхали до санаторію. Перший день. Вам потрібно познайомитись із вашими однолітками. Представтеся і зверніться до них на ім'я у кличному відмінку. Складіть діалог.

Завдання 3. Конкретизуйте рід наведених іменників, увівши їх у речення. Листоноша, зазнайка, соня, професор, староста, голова, секретар, президент.

2. Тема «Прикметник».

Завдання 1. Погрупуйте слова (прикметники) у колонки, в кожній з яких мають бути слова з суфіксами на означення: презирливості, згрублості, пестливості. У якій колонці слова подобаються Вам більше? З якою метою вони вживаються у спілкуванні?

Маленький, тонюсінкий, грубезний, загребущий, гарнесенький, злодіюватий, теплесенький, страшющий, низенький, малесенький, товстющий.

Завдання 2. У яких словах порушено норми творення форм ступенювання прикметників?

Свідоміший, пречудовіший, найгарніший, зліший, сильніший, самий юний, чорніший, найпередовіший, пресильніший, найгірший. Прегіркіший, сивіший, величезніший, коротший, гмолодші школярііший, зумисніший, фізичніший, добріший, досвідченіший, присмніший, солодший. Демократичніший, стрункіший, тонший, дерев'яніший, симпатичніший, менший, триваліший, жорстокіший, темніший, премудрий, бридкіший, довший.

3. Тема «Займенник».

Завдання 1. Уявіть собі, що ви – редактор видавництва і вам потрібно виправити мовні помилки, допущені автором (уживання займенників). Як такі недоліки впливають на культуру мовлення?

6. *Прийшли батьки здобувачів початкової освіти молодших класів, яких зустріла вчителька.*
7. *Цілий вечір діти майстрували новий будиночок для кішки.*
8. *На подвір'ї стоїть Іван, а біля нього кіт. Він спостерігає за сонцем.*
9. *Пошили черевички для дітей, які їм не дуже сподобались.*
10. *Старші кудись пішли на весь день, і діти залишились одні.*

Завдання 2. Пригадайте правила наголошування займенників. Поставте наголос у даних словоформах.

Мого, твоєму, тебе, до тебе, мене, у мене, твоєї, його, до нього, твого.

4. Тема «Числівник».

Завдання 1. В українській мові є власні формули для називання часу. У запропонованих реченнях виправте помилки. Чи впливає вибір уживання таких форм на культуру мовлення і чи стосується це культури спілкування?

7. *Вона повернулася додому біля сьомої години.*
8. *Я прокинувся в сім годин ранку.*
9. *Зустріч призначено на дванадцять годин.*
10. *Магазин зачинається в десять годин вечора.*
11. *Зустріч відбудеться без десяти одинадцять.*
12. *Останній автобус відправляється в дев'ять вечора.*

Завдання 2. Поєднайте числівники з іменниками і поставте їх у формах родового і орудного відмінків:

4 (дівчина), 5 (слово), 7 (кореспондент), 9 (харків'янин), 8 (агроном), 21 (газета), 34 (зошит), 13 (книжка), 4 (сани), 3 (любов), 5 (болгарин), 24 (корова), 33 (теля), 8 (поросся).

Завдання 3. Цифри замініть збірними числівниками і поєднайте їх із запропонованими іменниками.

7 (жінка), 4 (студент), 2 (викладач), 4 (парта), 6 (сани), 3 (хлоп'я), 2 (зошит), 2 (вікно), 3 (дівчина), 2 (ручка), 9 (мати), 5 (олівець).

5. Тема «Дієслово».

Завдання 1. Уявіть собі, що вас запросили в гості. Пригадайте правила поведінки у гостях. Підкресліть дієслова у тексті. Назвіть формули подяки за смачну їжу.

Коли їси, сиди прямо, не клади лікті на стіл. Не можна їсти з ножа. Якщо користуєшся ножем, виделку тримай у лівій руці. Голосно не розмовляй. Не розмахуй руками. Коли поїси – подякуй.

Завдання 2. Знайдіть неправильні дієслівні форми 3-ї особи множини теперішнього часу.

Косять, колють, сплять, мовчать, гудуть, біліють, мелять, тнуть, несуть, їздять, муркочуть, стелять, бачать, орять, чують.

Діалогічне мовлення

Завдання. Скласти діалоги, у яких було б використано такі етикетні формули. Скажіть, у якій ситуації спілкування вони використовуються? Які б формули етикету ви додали у кожній ситуації спілкування?

1. *Доброго здоров'я, прошу вибачення, панове, перепрошую, щиро дякую, бажаю усього найкращого, ласкаво просимо, дозвольте попроситися, хай щастить.*
2. *Добрый день, добродію, мої вітання, будьте люб'язні, якщо ваша ласка, даруйте, дозвольте не погодитись, бажаю вам усіляких гараздів.*
3. *Дуже радий вас бачити, прийміть мою щирю вдячність, Ви дуже люб'язні, не переймайтеся такими дрібницями, не забирайтему Ваш час, приємно було Вас бачити.*
4. *Як Ваші справи? Коли на те Ваша ласка, з приємністю зроблю, дякую, дуже прошу Вас, усього найкращого, мої вітання родині.*

Монологічне висловлювання

Завдання. Висловіть письмово свої роздуми на запропоновану тему. Як ви думаєте, про яку ситуацію спілкування говориться у висловлюваннях відомих людей?

- *Слухати співрозмовника з увагою – це підготувати його до того, щоб він уважно вислухав вашу відповідь, і схилити його на користь Ваших доказів (Саді-Карно).*

- *Хочеш бути розумним – навчись розумно писати, уважно слухати, спокійно відповідати й переставати говорити, коли нема чого більше сказати (І. Лафатер).*

- *Мабуть, в усне мовлення можна вкласти ще більш тонкий зміст, ніж у писемне (Ж. Лабрюєр).*

- *Люди схожі на слова: якщо не поставити їх на своє місце, вони втрачають своє значення (П.Буаст).*

- *Справжнє красномовство – це вміння сказати все, що треба, і не більше, ніж треба (Ф. Ларошфуко).*

- *Мало одного знання – треба застосовувати його; мало хотіти – треба діяти (В. Гете).*

Завдання. Розкажіть про людину, яка, на вашу думку, уміє (або не вміє) спілкуватися. Аргументуйте свою думку.

Ситуативні завдання

Ситуація 1. До вашого класу прийшов новий учень. До класу його привів директор. Складіть і розіграйте за особами полілог між директором, класним керівником та кількома здобувачами початкової освіти. Мета спілкування – знайомство.

Ситуація 2. Вас наполегливо запрошують на рибалку. Відмовтеся, використовуючи формули мовленнєвого етикету. Переконайте свого співрозмовника, що в вас справи, через які ви відмовляєтеся. Вибачтеся, що не зможете піти, і подякуйте за запрошення.

Завдання. Розіграйте ситуації і запропонуйте свій вихід із ситуації. Які формули етикету використаєте ви у відповідній ситуації?

1. *До вас на вулиці звернулася незнайома літня людина.*

- *Хлопчику, проведи мене, будь ласка, до найближчої аптеки.*

Ви знаєте, де знаходиться аптека, але дуже поспішаєте. Трохи повагавшись, ви відмовляєтесь допомогти.

2. *Ви вперше приїхали у велике місто. Так сталося, що вам самому потрібно дістатися на одну з вулиць. Поспішаючи, ви сіли не в той автобус, проте дізнались про це надто пізно. Що робити?*

3. *Ви повернулися додому з крамниці і помітили, що немає гаманця. Ви ще раз усе перевіряєте, але не знаходите його. А там були гроші ...*

4. *Ви розмовляєте з другом. А ваш однокласник, який стоїть поряд, весь час втручається в розмову і не дає сказати вам найголовніше ...*

5. *Ви повертаєтеся зі школи, батьки на роботі, вдома бабуся – порається на кухні. До вас прийшли однокласники: нашуміли, нарозкидали, насмітили... Вони пішли, а ви сідаєте за уроки. Бабуся зробила зауваження, що спочатку варто було б поприбирати у кімнаті ...*